

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“
БЛАГОЕВГРАД

КАТЕДРА ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕРИНА ДРАГАНОВА УШЕВА

ВОКАЛНО-КОНСОНАНТНОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В ЮЖНАТА
ЧАСТ НА ЯТОВАТА ИЗОГЛОСНА ЗОНА

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователната и научна
степен „Доктор“ по научната специалност 05.04.17., „Български
език“, професионално направление 2.1.Филология

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:

проф. д-р Иван Кочев

РЕЦЕНЗЕНТИ:

проф. д-р Иван Кочев
доц. д-р Лиляна Василева

БЛАГОЕВГРАД, 2016

Дисертационният труд е обсъден и насочен за публична защита от Катедрата по български език при Филологическия факултет на Югозападния университет „Неофит Рилски”.

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на 22. 07. 2016 г. от 10⁰⁰ часа в зала 412, УК № 1, ЮЗУ „Неофит Рилски”. Материалите по защитата са предоставени на разположение в к-т № 565, УК 1, ЮЗУ „Неофит Рилски” – Благоевград и на сайта на университета <http://www.swu.bg>.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Увод.....	8
Цел и задачи на изследването.....	8
Методи на изследването.....	10
Глава I. Резултатите от вокално-консонантното взаимодействие и диалектната двудялба Изток – Запад на новобългарския език в досегашните изследвания.....	13
1.0. Проблематиката, свързана с ятовия изговор и с ятовата граница.....	13
2.0. Други диалектни граници с фонетичен характер – дискуссионни въпроси....	26
3.0. Вокално-консонантното взаимодействие и делитбата Изток – Запад.....	29
Глава II. Застъпници на старобългарската ятова гласна (ѣ). Ятова изоглосна зона.....	33
1.0. Под ударение пред твърда съгласна или твърда сричка.....	33
1.1. Широки гласни [ѣ, 'а].....	33
1.2. Тясна гласна [e].....	36
1.3. Вариантен ятов изговор (с повече от една гласна фонема).....	40
1.4. <i>Вертикални изоглоси</i> , оформени от застъпниците на стб. ѣ под ударение пред твърда съгласна или твърда сричка в думи като бял, дядо, хляб.....	44
<i>Сборна карта</i>	46
2.0. Под ударение пред мека съгласна или мека сричка и пред шушкави съгласни ш, ж и африкат ч.....	47
2.1. Широки гласни [ѣ, 'а].....	47
2.2. Тясна гласна [e].....	48
2.3. Вариантен ятов изговор.....	49
2.4. <i>Вертикални изоглоси</i> , оформени от застъпниците на стб. ѣ под ударение пред шушкави съгласни ш, ж и африкат ч в думи като грешна, млечна, речна.....	52
<i>Сборна карта</i>	54
3.0. В абсолютно краесловие при наречия и числителни имена.....	55

3.1. Вертикални изоглоси, оформени от застъпниците на стб. 'к в думата <i>две</i>	56
<i>Сборна карта</i>	57
4.0. Във фономорфологични позиции	58
4.1. В окончанията за първо лице единствено число минало свършено време при глаголи от I и II спрежение	58
4.1.1. Широки гласни [ê, 'a]	58
4.1.2. Тясна гласна [e]	58
4.1.3. Вертикални изоглоси, оформени от застъпниците на стб. 'к във формите за първо лице единствено число минало свършено време при глаголи от I и II спрежение от типа <i>търнях, въртях</i>	59
<i>Сборна карта</i>	61
4.2. В окончанията за трето лице единствено число минало свършено време при глаголи от I и II спрежение	62
4.2.1. Широки гласни [ê], ['a]	62
4.2.2. Тясна гласна [e]	62
4.3. Вертикални изоглоси, оформени от застъпниците на стб. 'к или на гласната, получена от съчетанието -гаа във формите за трето лице единствено число минало свършено време при глаголи от I и II спрежение от типа <i>търня, ся</i>	62
<i>Сборна карта</i>	64
4.4. В окончанията за първо лице единствено число минало несвършено време при глаголи от I и II спрежение	65
4.4.1. Широки гласни [ê], ['a]	65
4.4.2. Тясна гласна [e]	65
4.4.3. Вертикални изоглоси, оформени от застъпника на гласната, получена от контракцията на гласните – 'ка в окончанията за първо лице единствено число минало несвършено време при глаголи от I и II спрежение от типа <i>търнях, въртях</i>	65
4.4.4. Вертикални изоглоси, оформени от застъпника на гласната, получена от съчетанието -гаа във формите за първо лице единствено число минало несвършено време на глаголи от типа <i>стоях</i>	66

<i>Сборни карти</i>	68
5.0. След съгласни <i>ц, ц'</i>	70
5.1. Вертикални изоглоси , оформени от застъпниците на стб. џ след съскави съгласни <i>ц, ц'</i>	70
<i>Сборна карта</i>	72
6.0. Вън от ударение	73
7.0. Изводи	74
Глава III. Други явления от вокално-консонантното взаимодействие и техните изоглоси	77
1.0. Преглас на етимологична гласна <i>а</i>	78
1.1. Наличие на преглас на гласна <i>а</i> в гласна [é] или [e].....	78
1.2. Отсъствие на преглас на гласна <i>а</i>	81
1.3. Вертикални изоглоси , отразяваща наличието или отсъствието на преглас на застъпника на стб. Й	82
<i>Сборни карти</i>	86
2.0. Вокална редукция	88
2.1. Редукция на гласна [e].....	90
2.1.2. Вертикални изоглоси , отразяващи географското разпространение на редукцията на гласна [e].....	93
<i>Сборна карта</i>	95
2.2. Редукция на гласна [a].....	96
2.3. Редукция на гласна [o].....	97
2.3.1. Редукция на гласна [o]→[y].....	98
2.3.2. Гутурализация (веларизация) и прелабиализация на неударено [o].....	100
2.3.3. Количествена редукция на [o]→[o].....	100
2.3.4. Вертикални изоглоси , отразяващи географското разпространение на редукция на гласна [o].....	102
<i>Сборна карта</i>	104
3.0. Лабиализация на предните гласни [e, и]	105
3.1. Гласна [e].....	105
3.1.1. Вертикален изоглосен сноп , отразяващ наличието или отсъствието на лабиализация на гласна [e] след африкати <i>ч, џ</i>	105

3.2. Гласна [и]	106
3.2.1. Вертикални изоглоси, отразяващи наличието или отсъствието на лабиализация на гласна [и].....	107
<i>Сборни карти</i>	108
4.0. Дифтонгоидни гласни	110
4.1. Дифтонгоид [i'e]	110
4.2. Дифтонгоид [ʲo] и прелабиализация на гласна [o].....	111
5.0. Фонетично удължени гласни и двойни гласни.	112
5.1. Фонетично удължени гласни. Ударен квантитет	112
5.2. Двойни (недълги) гласни	114
6.0. Мекост на съгласните	115
6.1. Източнобългарски тип консонантизъм	116
6.2. Западнобългарски тип консонантизъм	118
6.3. Преходен тип консонантизъм, оформен от съгласните т' (к'), д' (г'), л', н', й	118
6.4. Палатален ред от преходен тип, оформен от съгласните ч', џ', ш' (< к'', г'', х''), л', н'	120
6.5. Мекостна корелация от неустойчив тип	122
6.6. Меки съгласни в краесловие. Вертикални изоглоси, отразяващи наличието или отсъствието на меки съгласни в думи като <i>зет, път, овчар, език</i>	126
6.7. Преход на меките съгласните т', д' > к' (ч'), г' (џ'). Вертикални изоглоси	127
<i>Сборни карти</i>	129
7.0. Соноризиране и изпадане на съгласна в	131
7.1. Вертикални изоглоси, отразяващи запазването или изпадането на съгласната <i>в</i> в началосовие в думи като <i>вол, вода</i> и в консонантните съчетания <i>дв, тв</i> в думите <i>двор, твой</i>	132
<i>Сборни карти</i>	133
8.0. Явленията от вокално-консонантното взаимодействие като част от централнобългарската изоглосна област	135
8.1. Централнобългарският фонетичен изоглосен пояс	136
<i>Сборна карта</i>	140
8.2. Централнобългарският акцентен изоглосен пояс	143

<i>Сборна карта</i>	146
8.3. Централнобългарският лексикален изоглосен пояс	147
<i>Сборна карта</i>	150
9.0. Изводи	151
Заключение	153
Атлас	157
Списък на картите, включени в атласа.....	159
Карти.....	171
Приложения	246
Образци от говорите.....	246
Списък на основните информатори от Разложко.....	257
Списък на съкратените наименования на селищата.....	261
Библиография	263

Обем и структура на дисертацията

Дисертационният труд се състои от 272 страници и условно е разделен в две части: 1) теоретичен текст, който включва *Увод*, три глави (*Глава I. Резултатите от вокално-консонантното взаимодействие и диалектната двудялба Изток – Запад на новобългарския език в досегашните изследвания; Глава II. Застъпници на старобългарската ятова гласна (Ѣ). Ятова изоглосна зона; Глава III. Други явления от вокално-консонантното взаимодействие и техните изоглоси*), *Заключение*; 2) лингвистичен атлас от изоглосен тип, съставен от 74 карти. Освен тях са включени три приложения (*Приложение 1. Образци от говорите*, *Приложение 2. Списък на информаторите* от Разложко, *Приложение 3. Списък на съкратените наименования на селищата*) и Библиография. Списъкът с използваната литература обхваща 135 заглавия.

Основно съдържание на дисертацията

I част

Увод

Целта на това изследване е да представи *фактологичните* и *лингвогеографските резултати от вокално-консонантното взаимодействие* в южната част на ятовата изоглосна област. Именно затова то се състои от *две части: 1) теоретичен текст* и *2) атлас*. Акцент е поставен върху по-малко проучвания материал от южната половина на ятовата изоглосна област – диалектите в Разложко, Петричко, Санданско, Гоцеделчевско, Севернодрамско, Сярско, Валовицко и Солунско. Те са част от „междинния” говорен тип, в състава на който влизат източни (западнорупските гоцеделчевски, драмско-серски и солунски), западни (югозападните петрички), преходни (разложките и част от санданските, също от западнорупски тип) диалекти. Тези говори осъществяват плавен преход между двете големи български наречия – източното и западното.

Темата за *вокално-консонантното взаимодействие* (ВКВ) е *сравнително нова* в диалектоложката ни наука. Към момента този проблем е разработван единствено в трудовете на проф. Ив. Кочев „Вокално-консонантното

взаимодействие и основното диалектно членение на българския език (1986) и „Българска фонология” (2010). В изследването изхождаме от схващането на Ив. Кочев за *вокално-консонантното взаимодействие като комплексно явление*, което е първопричина за диалектната двудялба *Изток – Запад* на българския език. Вокално-консонантното взаимодействие е дефинирано като явление, обединяващо различни, но взаимно свързани фонетико-фонологични прояви като: застъпниците на старобългарската ятова гласна (ʃ); вокалните прегласи; редуцията на неударените широки гласни; някои звукови промени, свързани с акомодацията – лабиализации, палатализации, поява на дифтонгоизирани и на фонетично удължени вокали, соноризиране на гласни и съгласни, в следствие на които в източното и западното българско наречие се формират два различни типа вокализъм и консонантизъм.

Изборът да се спрем на *южната част на ятовата изоглосна област* е обоснован от факта, че за разлика от нейния северен дял, който е бил обект на редица детайлни проучвания от Беньо Цонев и Любомир Милетич, *изследванията върху южна ѝ половина започват на един доста по-късен етап* по причини от екстралингвистичен характер. Голяма част от тези диалекти (драмско-серските и солунските) се оказват вече извън държавните граници на България и за дълго време остават недостъпни за изследователите. В трудовете на класиците на българската диалектология Беньо Цонев и Любомир Милетич тази езикова територия е била описвана предимно по обнародвани литературни материали, основно фолклорни текстове. Това дава основание на акад. Б. Цонев в труда си „Увод в историята на българския език” (1901) да постави една бъдеща задача пред изследователите на българските диалекти, а именно – бъдещо детайлно проучване на южната част на т. нар. ятова граница.

Въпреки множеството изследвания върху отделните диалекти или говорни групи за тази езикова територия, с които днес вече разполага българската диалектология, към момента не ни е известно да има изследване, което да разкрива *спецификите на вокално-консонантното взаимодействие във всички диалекти от южната част на ятовата изоглосна област*.

Актуалността на изследваната проблематика е обоснована и от новите и подробни данни, които предоставя многотомното издание на Българския

диалектен атлас (БДА), и по-специално Обобщаващият том на БДА (2001), за състоянието на българските диалекти във и извън държавните предели на страната. Тази база данни създаде възможност *за първи път* да бъде разработено *цялостно, актуално лингвогеографско изследване за явлението вокално-консонантно взаимодействие в изогlossen план*. До момента, както е известно, българската диалектология разполага с лингвистични атласи от „точков” и ареален тип и само с отделни изоглосни карти, но не и със специален *атлас от изогlossen тип*, представен тук като втора част на изследването.

Във връзка с основната цел на представения труд, а именно проследяването на вокално-консонантното взаимодействие в южната половина на ятовия изогlossen пояс (зона, ареал), се поставят и следните по-конкретни **задачи**:

1) да се проучат и опишат езиковите явления от ВКВ в говорите от южната половина на ятовата изоглосна зона; да се очертаят вертикалните изоглоси с посока юг – север (или север – юг), които формират тези явления;

2) да се очертае ятовата изоглосна област по-детайлно в нейната южна част така, както е очертана северната от Милетич и Б. Цонев; да се провери от колко и какви типове вертикални изоглоси с посока юг – север (или север – юг) се състои тя, т. е. да се състави лингвистичен атлас на ВКВ;

3) да се проследи мястото на явленията от ВКВ и другите изоглоси с фонетичен, акцентен и лексикален характер в двудялбата Изток – Запад на българската езикова територия.

Формулираните по-горе задачи предполагат прилагането на различни изследователски **методи** като:

1) *синхронния*, по-същество *дескриптивен (описателен) метод*, използван във връзка с описанието на явленията от вокално-консонантното взаимодействие;

2) *сравнително-историческият метод* се ползва, когато е необходимо да се сравни дадена езикова особеност в по-стари състояния на езика;

3) *лингвогеографският метод*, който е основен в работата, се прилага при картографирането на изоглосите и очертаването на географското разпространение на отделните езикови особености¹.

Корпус на изследването

1) Основен източник на изследването е корпусът от лингвогеографските данни, който предоставя многотомното издание на БДА: БДА, том III. Югозападна България (1975); БДА, том I. Български говори от Егейска Македония (Иванов 1972); БДА, ОТ (2001).

2) Допълнително в работата се използва *ексцерпиран езиков материал* от следните трудове: „Разложкият говор” (Алексиев 1931), „Фонетични и фонологични промени на $\acute{e} < \text{ж}$ в говори около ятовата граница” (Кочев 1968), „Характеристика на говорите” [в Пиринския край], (Кочев 1980), Диалектната делитба на Пиринския край (Кочев 1982), „Говорът на град Банско” (Цонев Р. 2008), „Фонологичната система на петричкия говор” (Цанов 1993), образци от петричкия говор в: „Морфологичната система на петричкия говор” (Цанов 1996); „Речник на говора на село Хърсово, Мелнишко” (Вакарелска-Чобанска 2006), „Неврокопският говор” (Мирчев 1936), „Чечкият говор” (Сребранов 2007), „Български преселнически говори” (Иванов 1977), „Фонетичната система на говора на с. Волак, Драмско” (Антонова-Василева 1996), „Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско (Антонова-Василева, Митринов 2011), „Macedonische Studien. Die slavischen Dialekte des südlichen und nordwestlichen Macedoniens” (Oblak 1896), „Dwie gwary macedonskie. Suche i Wysoka w Solunskiem. Część II. Słownik” (Małeckі 1936), „Към речника на говора в селата Сухо и Висока (Солунско)” (Милетич 1936), „Село Зарово, Солунско. Историко-фолклорно и езиковедско изследване” (Попстоилов 1979), „Говорът на село Зарово, Солунско” (Вачева-Хотева, Керемидчиева 2008), образец от говора на село Градобор, Солунско в: „Български диалектни текстове от Егейска Македония” (Шклифов, Шклифова 2003), текстове от „Българска диалектология.

¹ За основа при картографирането в изследването е използвана бланковата карта в БДА, ОТ (2001). Върху нея с различни цветове са очертани вертикалните изоглоси на езиковите особености. Картите са изработени в съответствие с утвърдената лингвогеографска методология (вж. Аванесов и колектив, 1962).

Христоматия” (Иванов 1978) и „Христоматия по българска диалектология” (Стойков 1950).

3) Изследването се основава и на *авторските наблюдения* върху говорите в Разложко, където в хода на работата беше проведено теренно проучване (през 2014–2015 г.), в резултат на което разполагаме и с лично събран езиков материал от диалекта на село Горно Драглище.

4) Като източници на информация се ползват и други изследвания, посочени в библиографската справка, в които се разглеждат частни проблематични въпроси, свързани с темата на дисертацията в отделни диалекти (или говорни групи) от южната половина на изоглосния пояс.

Глава I

Резултатите от вокално-консонантното взаимодействие и диалектната двудялба Изток – Запад на новобългарския език в досегашните изследвания

1.0. Ятовата граница

Един от основните и най-дискутирани въпроси в българската диалектология, чието начало е поставено още в средата на XIX век, е свързан с проблематиката, отнасяща се до *ятовия изговор* и до диалектната делитба на новобългарския език. По традиция новобългарското деление на българското езиково землище най-общо се извършва чрез делитбата на *диалектен Изток* и *диалектен Запад* в зависимост от съвременните континуанти на старобългарската ятова гласна, по-специално по рефлексите на стб. ѱ под ударение пред твърда съгласна или твърда сричка. В източнобългарските диалекти в тази фонетична позиция ятовите застъпниците са широките гласни *ê* или *'a*. В западнобългарското наречие, независимо от фонетичното обкръжение, наследникът на старобългарския вокал е тясната гласна *e* (или *ê*)².

По-точното очертаване по селища на т. нар. ятова граница и утвърждаването на този термин в българската лингвистична наука, с който се

² С изключение на някои *малки острови*, които се откриват в двата диалектни ареала. *На запад* в Корчанско, където ѱ > *ê*; *на изток*: в Зиляховско, Родопите, Свищовско, където ѱ > *e* (вж. БДА, ОТ 2001, карта № Ф 34).

означава изоглосата³, оформена от застъпниците – 'а и е < 'ѣ, намираме у класиците на българската диалектология – Беньо Цонев и Любомир Милетич. Като се основава на *обнародвани диалектични материали и собствени изследвания*, акад. Беньо Цонев първи се опитва да прокара по-детайлно границата между източните и западните български диалекти (Цонев 1901: 367, 1919: 367). Според него, тя преминава през Никополско, Плевенско, Луковитско, Тетевенско, Пирдопско, Панагюрско, Ихтиманско, Пещерско, Чепинско, Разложко, Неврокопско (Гоцеделчевско), Мелнишко, Петричко, Демирхисарско (Валовишко), Кукушко, Сярско и Източносолунско (Цонев 1901: 367–368, 1919: 367–368).

Както Цонев, така и Милетич предоставят подробни данни по пунктове преди всичко за северната половина на ятовата граница (на север от Пазарджишко), а нейния *южен дял* очертават бегло по „данни от литературата и частни сведения” (Милетич 1905: 17–18). Причините, които са наложили това ограничение в изследванията на двамата автори, са преди всичко екстралингвистични – голяма част от тези диалекти са били недостъпни за теренно изследване, защото са извън държавните граници на България. Това дава основание на Беньо Цонев да постави и една **бъдеща задача** пред българската диалектоложка наука, а именно **бъдещо детайлно проучване на южната половина**: „Северната част на ятовата граница е много по-точно определена от южната, понеже минава през области, нам достъпни за изследване, докато южната ѝ част остава още да се определи в нейните подробности, когато настане време, по-благоприятно за научна работа в южните области на българското отечество” (Цонев: 1901: 369).

Схващането за ятовата граница *като за една единствена изоглоса*, като „линия”, която разделя двете български наречия, се поддържа по-късно и от *Стойко Стойков* (Стойков 1962: 53). Недостатък на предложената от него делитба, отразена върху приложената карта в труда му „Българска

³Под термина **изоглоса* се разбира: *линия нанесена на географска карта, показваща териториалното разпределение на дадена езикова особеност* (вж.: Терминологичен речник по хуманитарни науки. БАН, 2007: 153; Словарь лингвистических терминов., Ахманова 1966: 53; Словарь лингвистических терминов (превод с французского), Марузо 1960: 160).

диалектология”, 1962 г., е, че ятовата граница достига само до Петричко и Гоцеделчевско. Наред с това липсва и изоглосата на континуанта $\acute{e} < \text{ѣ}$.

1.1. Ятовият изоглосен пояс

Организираното в средата на ХХ век от проф. Стойко Стойков мащабно изследване на българските говори в рамките на проекта Български диалектен атлас създава база от данни за *ревизия на традиционната представа за ятовата граница*. След теренно проучване на нейната *северна част* М. Младенов предоставя нови факти за застъпниците на ѣ в този район. Изследванията на П. Лаков, Г. Попиванов, К. Попов (за редица селища в Плевенско, Врачанско и Белослатинско) и на М. Младенов (за части от Пазарджишко) разкриват цял *среднищен ареал*, в който е съхранен и широкият архаичен ятов континуант – гласната \acute{e} в акцентувана позиция, независимо от характера на следващата сричка (твърда или мека) (вж. Младенов 1963: 298–300). Подробни сведения за $\acute{e} < \text{ѣ}$ в *южната част*, както и за гласната e , която „функционално, фонологично играе ролята на \acute{e} в противопоставянето $e \sim \acute{e}$ ” в някои разложки диалекти, са изнесени от Иван Кочев (Кочев 1968 а: 437–445). Тези разкрития поставят под въпрос научната издържаност на традиционната теза за ятовата граница като за „единна линия”, т. е. „една единствена ятова изоглоса” (*б’ал ~ бел*), очертана като такава в трудовете на Б. Цонев, Л. Милетич, Ст. Младенов, Ст. Стойков, М. Младенов, защото в тях тя е прокарана въз основа на противопоставянето само на два ($'a \sim e$, а не на три – $'a \sim e \sim \acute{e}$) ятови застъпника, както сочат новите данни.

През 80-те години на ХХ век цялостната информация, която предоставя БДА, ОТ (2001) за състоянието на диалектите от цялата българска езикова територия, дава основание на един от авторите и редакторите му – проф. Иван Кочев, да предложи *ново разбиране* за т. нар. ятова изоглоса. Според него в района по долните течения на реките Искър и Осъм, а оттам през Ихтиманско – Пазарджишко – Разложко – Петричко и Солунско, преминава *сноп от изоглосите* на застъпниците на старобългарския вокал ѣ в различни фонетични (основно под ударение пред твърда съгласна или сричка) и фономорфологични позиции. Като към тях в отделни случаи могат да се

прибавят и изоглосите на ятовите застъпници в отделни лексикализирани фонетични облици (Кочев 1980 а: 297–298, 1993/94: 23–28, 2010: 26–28) Налице е, както твърди авторът, цяла широка „ятова изоглосна зона” (“област”, „пояс”, „ареал”), в която се откриват последователно застъпниците 'а, ê, е < стб. ѣ (Кочев 1993/1994: 27–28). Съдържанието на термина „изоглосен пояс” е ясно конкретизирано и дефинирано многократно от автора: термините *изоглосна полоса*, *изоглосна област*, *изоглосен район*, *изоглосен пояс*, *изоглосна зона*, *сноп от изоглоси* са синоними и всичките могат да отразяват определен ареал (пространство). В случая става дума за дял от картографско пространство, през което преминават множество изоглоси (Кочев 2005: 122–123).

Традиционното схващане за „основната” и „единствената” ятова изоглоса 'а/е (от типа б'ал/бел), след Ст. Стойков, в по-ново време се поддържа от М. Младенов. Той твърди, че „няма две или повече изоглоси от групата на ятовите, които да съвпадат или да имат едно и също направление с основната и единствена ятова изоглоса” и възразява относно изразеното от Ив. Кочев ново схващане (Младенов 1980: 226–227). Всъщност, предложеното от Младенов разграничаване на ареалите Изток – Запад се основава не върху една, а върху *обедняването на различни изоглоси в една*, без да се отчитат фонологичните и фонетичните различия между двете гласни 'а и ê. Както подчертава Кочев, *обедняването на вокалите 'а и ê в една фонологична единица е неправомерно, защото фонетично и фонологично тези гласни са различни: „Те не са вариант на една и съща фонема. Фонемата ê е еднакво отдалечена както от а, така и от е. Във фонетично отношение ê също е различен звук и от е, и от а, т. е. той е среден между тях: по отношение на е е широк, а по отношение на а – тесен.”* (Кочев 1993/1994: 24).

Тезата за „основната” ятова изоглоса е мултиплицирана в общата статия на Тетовска-Троева, Костова, Кяева. Освен за нея, авторките говорят и за *още три други* ятови изоглоси във фонеморфологични позиции (във формите на глаголите от I и II спрежение за 1 л. ед. ч. минало свършено време; 3 л. ед. ч. минало свършено време; 1 л. ед. ч. минало несвършено време) (Тетовска-Троева, Костова, Кяева 1999: 266). Така на практика те обрисуват ятовия пояс пак като

множество от изоглоси, които незнайно защо обединяват заедно и ги назовават като изоглоса (в единствено число). Успоредно с това твърдят, че въпросът остава „открит”, т. е. нерешен: „Наличието на изоглоси с посока север – юг (във фонеморфологични позиции на глаголи) около основната ятова изоглоса дава основание да се смята за *открит въпросът* за ятов изоглосен пояс, който би включвал само част от ятовите изоглоси.” (Троева, Костова, Кяева 1999: 275).

Предложената от Троева, Костова и Кяева теза е също толкова *противоречива*, както тази на Младенов. Тя не е достатъчно убедителна и страда от някои съществени недостатъци в теоретичен аспект. За редица райони от северната и южната част на ятовата изоглосна област: Западненикополско, Източноврачанско, Северозападнопазарджишко и Разложко, очертаната от авторките „основна изоглоса” *б’ал/бел* не е релевантна, защото в горепосочените райони изофоната е оформена от ареалното противопоставяне на застъпниците *ê* ~ *e*. Очевидно е, че тук пропускат при картографирането отново се дължи на незачитане на фонологичната опозиция *ê* ~ *e* и на неправомерното обобщаване в една фонологична единица на гласни *ê* и *’a*. Открояват се и някои терминологични и теоретични пропуски и неточности при представянето на проблема от авторките, като смесване на лингвогеографските термини *изоглоса* и *ареал*, компилиране на няколко теоретични постановки за двудялбата на българската езикова територия по застъпниците на стб. **ѳ**: 1) тезата на Ст. Стойков за „единственост на ятовата изоглоса *б’ал/бел*”, 2) схващането на М. Младенов за „основната ятова изоглоса”, 3) идеята на Ив. Кочев за „фонетико-фонологичното противопоставяне *тесни* ~ *широки* вокали” (по този въпрос вж. Кочев 2005 б: 117–125).

2. Вокално-консонантното взаимодействие и делитбата *Изток – Запад*

Двудялбата на съвременните български говори по ятовия изговор традиционно се възприема от българските диалектолози, най-вече поради две причини: 1) този делитбен белег разграничава българската езикова територия на два почти равни ареала; 2) не са установени други диалектни граници, които напълно да съвпадат с ятовата граница. По тази причина опитите да се приведат и други разграничителни белези (освен ятовия изговор), са провокирали в

българската лингвистика редица дискусии и спорове, част от които продължават и до днес.

Според Ив. Кочев основната причина за многобройните отлики във фонетико-фонологично отношение между източното и западното българско наречие трябва да се търси в един всеобхватен, глобален процес, който включва не единствено развоя на стб. *ѣ*, а *изобщо взаимодействието между българския вокализъм и консонантизъм в техния поетапен исторически развой*, т. е. ВКВ (Кочев 1986: 217–226). В изследването си „Вокално-консонантното взаимодействие и основното диалектно членение на българския език” (1986 г.) Ив. Кочев систематизирано и аргументирно представя своята концепция: *в района на ятовата изоглосна зона във фонетично отношение се срещат изоглосите на редица явления, които са свързани с наличието или отсъствието на вокално-консонантното взаимодействие, а самите рефлексии на стб. ѣ, са също следствие от липсата или функционирането на това явление* (пак там).

Съдържанието, което се влага в термина *вокално-консонантно взаимодействие*, е конкретно и това проличава от ясната авторова дефиниция, според която ВКВ е *комплексно явление*, което се изразява в различни, но взаимосвързани частни фонологични и фонетични прояви в историческия развой на езика: 1) различните съвременни застъпници на старобългарския ятов вокал – широки гласни на изток и тесни на запад (в силна позиция); 2) наличие на вокални прегласи на стб. *ѣ* и етимологична гласна *a* (на изток) и отсъствието им в западнобългарските диалекти; 3) наличие на вокална редукция на изток и отсъствие на явлението на запад; 4) наличие на консонантна корелация палатализираност ~ непалатализираност (на изток) или развиване на самостоятелен палатален ред съгласни *к''*, *г''*, *х''*, *л''*, *н''*, *й* (на запад); 6) някои звукови промени, свързани с акомодацията: лабиализации, палатализации, появата на дифтонгоизирани вокали, фонетичното удължаване на гласни, създаване на разнотипни протези, соноризиране на гласните и съгласните и пр., характерни предимно за източнобългарските говори (пак там: 219–226).

Въз основа на това разнообразие от фонетични и фонологични процеси, изследвани комплексно и във връзка помежду си (а не изолирано едно от друго), Кочев обобщава, че фонетичните и фонологичните отлики между Изтока и Запада всъщност се изразяват в нееднаквата степен, в която се

проявява ВКВ в тях. На *Изток* то е *силно* изразено вследствие на синхармонизациите и най-вече на мекостната корелация при консонантите, която засилва в по-голяма степен връзката между гласните и съгласните, превръщайки ги от „еднородни в разнородни по тембър звукове” (Кочев 2010: 32). На *Запад* вокално-консонантното взаимодействие се проявява в *по-слаба* степен и това води до запазването на относителната независимост на консонантизма от вокализма. В *ятовата изоглосна област* се открояват редица интересни случаи (в Ихтиманско, Разложко) на преход от източен към западен тип консонантизъм и/или вокализъм (Кочев 1986: 219–220, 1968: 437–445).

Разглеждането на ятовата изоглосна зона като отделен „*междинен, преходен говорен тип*”, през който преминават и изоглосите на явленията от вокално-консонантното взаимодействие, според Ив. Кочев, поставя край на спора между Б. Цонев и Л. Милетич за диалектните граници между двата български диалектни дяла (Цонев 1904: 1–96; Милетич 1905: 1–102).

Глава II

Застъпници на старобългарската ятова гласна (ѣ).

Ятова изоглосна област

1.0. Под ударение пред твърда съгласна или твърда сричка

1.1. Широки гласни *ê*, *'a* (срв. стб. ѣ = ê)

Архаичната гласна *'ê*, предхождана най-често от *фонологично мека съгласна*, са съхранили българските диалекти в Североизточносолунско: *в'êк*, *гр'êшь*, *гн'êзду*, *д'êлбъ*, *л'êк*, *л'êф*, *м'êсту*, *п'êснь* (В.-Хотева, Керемидчиева 2000: 40). Рефлексът *ê*, но с *предходен фонологично твърд консонант*, отличава по-голямата част от диалектите в Разложко: Банско, Разлог, Горно Драглище, Долно Драглище, Добърско, Кремен, Обидим, Филипово (БДА 1975, к. № 26). Той е зарегистриран в облици като: *лêп*, *дêду*, *желêзу*, *лêту*, *сêну*, *сêнча*, *смêх*. С най-изразена широчина е гласната *ê̇* в диалекта на Банско: *бê̇т⁴*, *бê̇га*, *брê̇к*. За

⁴ В позиция пред предни гласни *e*, *ê*, *и*, фонемата [л] в говора на Банско функционира с позиционен веларен вариант [л̠]. Тази особеност на банския диалект е отбелязана от Р. Цонев (Цонев 2008: 129). С този позиционен вариант пред гласните *e*, *ê*, фонемата [л] се реализира и в диалекта на Горно Драглище, който представяме въз основа на лично събран материал. За останалите селища от южната част на

това допринася фонетичното удължаване (удареният квантитет), с който се отличава този говор и който не е така добре запазен в другите разложки диалекти (вж.: Кочев 1968 а: 439, 1988: 159–164; Цонев 2008: 53–58).

Ятовият вокал се застъпва от гласна 'а в гоцеделчевския говор: *кол'ано, пл'ава, п'асък, р'атко*. Този изговор е разпространен в диалектите на селища като Брезница, Господинци, Баничан, Балдево, Тешово, Лъки, Гайтаниново, Парил, Нова Ловча, Огняново и др. (БДА 1975, к. № 26, ком.: 40; Кочев 1980 б: 627). Рефлексът преобладава и в областта Чеч (в Западните Родопи): *в'ара, л'ан, м'асту, л'атну, гул'ам* (Сребранов 2007: 159–160).

На запад от Гоцеделчевско широкият вокал 'а се среща в някои югоизточносандански диалекти (Яново, Калиманци, Ковачево, Голешево, Бельово (Стоилов 2000: 28; БДА 1975, к. № 26), които най-общо се включват в петричкия говор, и по-конкретно формират неговия източен подтип (Цанов 1993: 132–133). На юг, извън държавните предели на страната, лингвогеографските източници на БДА (Иванов, БДА 1972, к. № 16) и някои най-нови диалектни проучвания (А.-Василева 2010: 2) показват разпространението на ятовия застъпник гласна 'а в целия драмско-серски ареал. Рефлексът е налице в думи като *б'ал, гул'ам, в'ара, бр'аст, гн'азду, д'аду, мл'аку*.

1.2. Гласна е (в срв. стб. ѣ = ê)

В южната половина на разглежданата изоглосна територия рефлексът е се среща частично само в отделни диалекти на разложкия, гоцеделчевския и драмско-серските говори. Процесът на стесняване на широките ятови застъпници в тези диалекти свидетелства за плавния и постепен преход от източнобългарски към западнобългарски ятов развой, който осъществяват те, както и за придвижването на изоглосния пояс на изток и разширяването на западнобългарския „екавски“ ареал. Най-последователно развоят ѣ > е е

ятовата изоглосна област фонетичната транскрипция на примерите се предава в оригиналния ѝ вид след ексцерпирането от съответните източници.

проведен в „същинския” петрички говор, който е от западнобългарски тип (Цанов 1993: 132–133)⁵.

В Разложко широкият архаичен ятов вокал се е стеснил до гласна *e* в диалектите на Белица, Годлево, Бачево, Якоруда, Елешница. Процесът $\hat{e} > e$ в Белица е засвидетелстван в облици като: *голѐм, леп, връвѐл, връшѐх* (Кочев 1968 а: 440), в срв. с по-старите *рѝка, лѝгам, млѝку, дрѝн, лѝп, бѝгам, връшѝх, мижѝх*, отличени от Н. Алексиев по материали от този диалект през 30-те години на ХХ век (Алексиев 1931: 102–103). Гласната $e < \hat{e}$ в диалекта на Бачево е регистрирана в думи като: *кулѐно, гулѐма, бел* и пр. Нейната дистрибуция е ограничена единствено в крайна отворена сричка (непосредствено пред предна гласна *e*), позиция, в която в бачевския говор все още се пази широката гласна \hat{e} (Кочев 1968 а: 440).

По-особено е положението в разложкото село Годлево. В този диалект процесът на стесняване е обхванал не само наследника на ятовия вокал ($\hat{e} > e$): *сѐну, лѐту, мрѐжа* и пр., но и етомологична гласна *e*, която преминава в още по-тясна гласна ($e > \acute{e}$): *сѐдем, сѐстри, лѐн* (Кочев 1968 а: 443). По този начин след настъпилото съвпадение на *e* и \hat{e} годлевският диалект успява да съхрани фонологичната опозиция по пълнозвучност *тесни ~ широки гласни*, която обаче се изразява от новата опозиционна двойка $e \sim \acute{e}$, вместо по-старото $\hat{e} \sim e$ (пак там). Появата на \acute{e} като самостоятелна фонема в Годлево и като факултативен вариант в други разложките диалекти, Ив. Кочев свързва с оказване на вътрешна съпротива от страна на разложкия вокализъм, който се стреми да запази фонологичната опозиция *тесни ~ широки гласни*, поради засилена тенденция за стесняване на широкия \hat{e} -вокал (пак там: 442). Резултат от това съпротивление е уникалната, **преходна** годлевска **вокална система**, която във *фонетично* отношение е *от западнобългарски тип* (отсъства звукът \hat{e}), а във *фонологично от източен* (наличие на нова опозиция по пълнозвучност $e \sim \acute{e}$) (пак там: 445).

На юг в Гоцеделчевско широкият ятов континуант се е стеснил в гласна *e* единствено в диалекта на село Долен. Запазена е обаче разликата между гласната $e < \text{ʁ}$ и вокалът *e* от неятов произход. Тя се изразява чрез мекостта на консонанта

⁵ При вътрешната делитба на петричкия говор, Б. Цанов разграничава в него три подтипа: *западен* (същински петрички говор) с $\text{ʁ} > e$; *източен* ($\text{ʁ} > 'a$) и *преходен* ($\text{ʁ} > e, 'a$). По този въпрос вж. Цанов (1993: 129–189).

пред $'e < e$: *м'ётла, м'ёне* ($'e < e$), в срв. с *дèдо, мèсто* ($e < \text{ѣ}$). Тенденцията за стесняване на гласежа на ятовия вокал обикновено се свързва с характера на гласната \hat{e} , която „като средна, е относително неустановена, особено в говори, в които е асиметрична, тъй като няма задна гласна с такъв тембър”. Вследствие на това „ареалът на гласна [e] се увеличава за сметка на ареала на [\hat{e}], понеже гласната фонема [\hat{e}] минава в по-тясна гласна [\acute{e}] или в обикновено [e]” (Стойков 1963 а: 328).

Малък „екав” остров образуват част от говорите в областта Чеч (БДА 1975, к. № 26; Иванов 1970 а: 717–728, 1979: 174). Частично „екав” ятов изговор се среща също и в няколко селища във Валовишко и Сярско⁶: *бèло, врèло, голèм, грèшка* (Бутково, Старошево, Мръсна, Пурлида, Дервешен) (Иванов 1979: 72; БДА 1972, к. № 16). Изоглосата на този ятов застъпник достига до най-южната част на разглежданата преходна диалектна територия – Солунско: *лeп, трèва, дèца, млèко* (Градобор) (Шклифов, Шклифова 2003: 285).

Редовно застъпване на старобългарския вокал ѣ от гласна e , както вече беше отбелязано, е характерно за диалектите от западнобългарския подтип на петричкия говор. (Цанов 1993: 132–133). Гласна e е налице в думи като *невèста, снèк, дèдо, рèка, плèва, млèко*. В отделни *лексикализирани облици* след силно палатална съгласна $л'$ в някои петрички диалекти е зарегистрирана и широка гласна $'a < \text{ѣ}$: *гол'ам, л'ап изл'ават, фл'аваш* (Сестрино). Тези остатъци вероятно отразяват етап от по-старо състояние на петричкия говор от миналото, преди той да бъде изцяло обхванат от екавизма, след придвижването на изоглосния пояс на изток. Те свидетелстват за постепенния преход в разволя на стб. ѣ в двете големи български наречия (източно и западно).

В диалекта на драмското село Зърнево гласната $e < \text{ѣ}$ фонетично се реализира като *дифтонгоизиран вокал* \acute{e} с глайдова й-образна екскурсия: *р'èка, сн'èк, м'èсто, кр'èкам*, но и *бèла, лeп, врèв'а, голèмо, мeх, слeп*. Вмъкването на *й-елемента*, който се реализира като неопределен по качество звук, стоящ на границата между консонант и вокал, е характерно за диалекти с развита мекостна консонантна корелация и силно ВКВ. Протетичният елемент

⁶ Зиляховският говор се изключва от настоящото изследване, защото той не попада в ятовия изоглосен пояс.

разколебава тембровата чистота на гласежа на вокала, към който се прилепва, и по този начин води до появата на нова „темброва оцветеност” на гласните. В резултат на това в редица югоизточни български диалекти, които се отличават със силна степен на ВКВ, се реализират темброво оцветени вокали от типа $\overset{u}{e}$, $\overset{y}{o}$, които в абсолютно началословие могат да се развият дори в същински дифтонги (вж. Кочев 2010: 32, 34). Глайдовото протезиране е тясно свързано и с акомодацията на съгласните към изговора на гласните. Глайдът осъществява връзката, взаимодействието между гласната и съседната ѝ съгласна и засилва палатализиращото действие на предната дизна гласна *e* върху предходния консонант (пак там). Явлението „йекавизъм” е регистрирано и в други диалекти около южната половина на изоглосния пояс: *л' $\overset{u}{e}п$* , *б' $\overset{u}{e}л$* , *л' $\overset{u}{e}ву$* (Туховица – Горна махала). В миналото явлението е било разпространено и в други гоцеделчевски (*Делчево, Гърмен, Долен*) и сярски (*Горно и Долно Броди, Търлис*) диалекти (Мирчев 1936:22; Иванов 1968:47–50, 1977: 76, 78, 79).

1.3. Вариантен ятов изговор (с повече от една гласна фонема)

1.3.1. Вариантен изговор с две широки гласни $'a//\hat{e}$ < стб. ꙗ

Този тип е разпространен в Гоцеделчевско, в част от диалектите от областта Чеч и в Североизточносолунско. Той *е възникнал в резултат на силно разколебания гласеж* на вокала \hat{e} и засилената тенденция към по-голямото му разширяване към гласна $'a$. Фонетично старинният ятов наследник \hat{e} в тези диалекти се реализира по два начина – 1) като $'\ddot{a}$ (с по-голям разтвор), често сливащ се с гласна $'a$, предхождан от фонологично мека съгласна или 2) като звук \hat{e} . Консонантът пред втория (\hat{e}) е фонологично мек в преобладаващата част от облиците. В по-редки случаи, предимно в чечките диалекти, съгласната пред \hat{e} е затвърдяла.

Реализацията на гласните \hat{e} ($'\ddot{a}$) и $'a$ в гоцеделчевските диалекти не показва конкретна зависимост от обкръжението в думата. Вокалът \hat{e} ($'\ddot{a}$) е *свободен, факултативен вариант* на основния $'a$. Вариантността е регистрирана в думи като: *гул'а̀м // гул'а̀м, б'а̀л // б'а̀лу, нив'а̀ста*, наред с по-разпространените „якави” форми: *бр'а̀с, л'а̀п, л'а̀тну, мл'а̀ку, с'а̀ну*. Зачагъци на този *активен процес* са засвидетелствани и в заровския диалект в Североизточносолунско. В него се откриват множество вариантни двойки, в

които факултативно се редуват двете гласни: *б'ал // б'ѐл, б'ас // б'ѐс, л'ан // л'ѐн, м'асту // м'ѐсту* и пр. (В.-Хотева, Керемидчиева 2000: 106).

1.3.2. Вариантен ятов изговор 'a/e с тясна и широка гласна

Той се среща в някои южнопетрички и сандански диалекти: *б'агаиш, г'адо гол'амо*, но и *дѐдо, свет, снѐк* (Черешница, Санданско); *б'агай, б'ала, бр'ас, г'адо* но и *вѐрно, рѐтку, седѐнка* (Беласица, Петричко). Вариантността на вокала е свързана с преходното местоположение на тези говори между западнобългарския петрички говор и източните диалекти във Валовишко и Сярско.

По-различно е положението в югоизточносанданските говори около Мелник. В тях преобладава застъпникът *e < ъ*: *дѐдо, трѐва, голѐма, плѐва*, а широкия ятов континуант 'а е позиционно ограничен и зависим от консонантното обкръжение в думата. В диалектите на Хърсово, Златолист и Марикостиново гласна 'а се среща в отделни облици само след ограничен брой съгласни (*л', н', м', д', б', с', з'*), които *пазят мекостта* си пред ъ: *вид'ало, гол'амо, гол'ам, изб'агал, м'асто, л'ан*. Зарегистрираните случаи с *a < ъ* показват, че ятовият преглас в тези диалекти все още не е завършил напълно и се осъществява в най-ново време.

2.0. Под ударение пред мека съгласна или мека сричка и пред шушкави съгласни *ш, ж* и африкат *ч*

2.1. Широки гласни *ѐ, 'а* (срв. стб. ъ = ѐ)

Архаичният ятов наследник не се подлага на промени в диалектите в Разложко и Източносолунско. Континуантът *ѐ* е регистриран в облици като *гу'ѐми, недѐте, мѐсец, вре'ме* (пред мека сричка), *свѐш, мѐчен, мрѐжи, рѐжа* (пред шушкави съгласни) (Банско, Разложко) (Цонев 2008: 139); *вр'ѐм'ъ, д'ѐци, н'ид'ѐл'ътъ, рънц'ѐт'ъ* (Зарово, Солунско). Известно колебание наследникът на ятовия вокал показва в заровския диалект пред шушкави съгласни. Покрай преобладаващите облици с *ѐ < ъ* в тази позиция се наблюдават вариантни двойки с гласни *ѐ* и 'а: *в'ѐжд'ъ//в'ажд'ъ, н'ѐшту//н'ашту, гр'ѐшкъ//гр'ашкъ*.

Гласната 'а не се преглася в преден вокал в някои диалекти в Югоизточносанданско и Гоцеделчевско: *б'али, гул'ами, др'анки* (Яново,

Санданско) (Стоилов 2000: 28); (Огняново, Гоцеделчевско) (БДА 1975, к. № 27, 28). Вокалът остава непроменен в Западнояръско – Мелникич, Кула, Кавакли, Кумлия, Елшен, Неволене и др. и Южноваловишко – Вишен, Календра, Кюприя и др., за които е характерен изговор. Аналогогично е положението и в част от чечките диалекти: *д'ате, м'аеи, гул'ами* (пред мека сричка) *н'ашту, мл'ачна, бил'ашка* (пред шушкави съгласни).

2.2. Тясна гласна е (^не) (срв. стб. **ѣ = ѐ**) е характерна за диалектите, в които се открива и в позиция под ударение пред твърда съгласна или сричка.

В Разложко този застъпник е регистриран в облици като: *бѐли, врѐме, бѐше, мрѐжа* (Годлево, Белица). Стеснилият се ятов континуант се среща в Долен (Гоцеделчевско): *дѐти, мѐсиц, врѐми* и в част от чечките говори: *бѐли, врѐме, вѐшки, рѐки*. В Петричко ятовият вокал и в двете фонетични позиции редовно се застъпва от гласна *е*: *бѐли, мѐсец, понеделник* (пред меки срички), *свѐшти, бѐше, седѐше* (пред шушкави съгласни). На юг от Петричко, рефлексът *е < ѣ* е разпространен в „*екавите*” *острови* в Сярско и в Драмско (Зърнево) (Иванов). Изоглосата на тесния ятов континуант достига до Солунско: *чувѐци, цѐли, дѐти, лѐпче* (Градобор).

2.3. Вариантен изговор с повече от една гласна, като израз на прехода между българския езиков Изток и Запад

В голяма част от диалектите в разглеждания изоглосен пояс под въздействието на палаталната среда (предходна мека сричка или мека съгласна), застъпникът гласна *'а* се е прегласил в предна гласна *ѐ* и/или *е* (или е съхранил старинния си гласеж *ѐ*), във връзка със синхармонизирането и запазването на общия диезен характер. Поради често срещаното *факултативно редуване* на *ѐ* с *е*, а наред с това и с гласна *'а*, която в редица облици остава непроменена, в *целия гоцеделчевски ареал* и драмско-серските *диалекти* в областта *Мървашко* е налице *вариантен ятов изговор* от типа *ѐ//а, е//а* или *ѐ, е//а* (БДА 1975, к. № 27, 28; Иванов, БДА 1972, к. 17, 18).

3.0. В абсолютно краесловие при наречия и числителни имена

В разложкия говор преобладава гласна *ѐ*: *двѐ, дубрѐ зтѐ, двѐ*, а в някои от диалектите (Годлево, Белица, Якоруда) тя се е стеснила до *е* (Годлево, Белица). Рефлексите *ѐ, е < стб. ѣ* са налице и в Солунско: *дв'ѐ, дин'ѐ, дубр'ѐ*, но и *къд'ѐ*,

уткъд'è (Зарово); *две* (Градобор). В Петричко и Гоцеделчевско в тази позиция е регистриран единствено вокалът *е*: *къдè, две* (Цанов 1993 б: 321, 323); *добр'è, зл'е, дв'е* (Мирчев 1936: 25). Частично в някои мелнишки диалекти освен гласна *е* (*сетнè, добрè, две*) се среща и широк изговор при числителното име *дв'а* (Вакарелска-Чобанска 2006: 11). Широкият застъпник *'а*: *дв'а, къд'а* в разглежданата позиция е регистриран в говорите, които се намират западно и южно от Сярско (Кула, Мелничиц, Просеник, Неволене, Горна Камила, Ново село и др.), докато на север и на запад от Валовища, единството на ятовия вокал е нарушено. В диалектите на Трънка, Драготин, Райковци, Рупел, Пульово, Герман, Цървища и др., се срещат **вариантни облици**, както с широк ятов застъпник (*'а*), така и с гласна *е*: *дв'а// дв'е, кад'а// кад'è*. Драмско-серските диалекти в областта Мървашко също се отличават с **вариантен изговор** с гласни *е, ê*: *дв'е//дв'ê, къд'è//уткъд'а*.

4.0. Във фономорфологични позиции

4.1. В окончанията за първо лице единствено число минало свършено време при глаголи от I и II спрежение от типа *търнях, умрях*

4.1. Широки гласни ê, 'а

В преобладаващата част от диалектите от южната половина на ятовата изоглосна област в аористните окончания за първо лице единствено число при разглежданите тук глаголи, стб. *ѣ* се застъпва от гласна *'а*. С този изговор се отличават диалектите в Гоцеделчевско, Сярско, Драмско и Североизточносолунско: *умр'ах, сед'ах, жив'ах, с'ах, върв'ах*. Застъпникът гласна *'а* е регистриран и в някои диалекти в Южнопетричко и Санданско (Марикостиново, Черешница, Рожен, Калиманци, Голешево, Беласица и др.) (БДА 1975, к. № 35). Ятовият вокал се застъпва от гласна *ê* в окончанието за първо лице единствено число минало свършено време единствено в разложките говори: *пêх'//пêи', живêх'//живêи', вървêх'//вървêи'* (Банско).

4.2. Тясна гласна е

С този застъпник се отличават диалектите в Петричко: *разболèх, врвèх, седèх, предèх, видèх* и част от чечките (Кочан, Ореше, Жижево, Църнча).

5.0. В окончанието за трето лице единствено число минало свършено време при глаголи от I и II спрежение от типа *търпя, ся*

5.1. Широки гласни *ê, 'a*

Гласната *ê* в тази позиция е налице в Разложко: *пѐ, живѐ, вървѐ, гурѐ, търчѐ*. В Североизточносолунско в аористното окончание за трето лице единствено число се среща както гласна *ê*, така и *'a*: *винч'ѐ* 'венча', *врът'ѐ, дръж'ѐ*, но *умр'а, жив'а, изгур'а*. Със застъпник *'a* се отличават диалектите в Гоцеделчевско и някои в Южнопетричко и Санданско (БДА 1975, к. № 37). В част от мелнишките села (Златолист, Хърсово) е регистрирана отново вариантност с две гласни (*e, 'a*): *живѐ, тръпѐ, умрѐ*, но *разбол'а се*. На юг – в драмско-серските диалекти – отново преобладава гласната *'a*: *умр'а, усп'а, вид'а*.

5.2. Тясна гласна *e*

Рефлексът *e* в окончанието - *ex* за трето лице единствено число минало свършено време е регистриран в говорите в Петричко: *умрѐ, живѐ*, в някои разложки диалекти (*видѐ, живѐ*), в Гоцеделчевски Чеч (Кочан, Ореше, Жижево, Црънча), в село Долен (Гоцеделчевско) и в диалекта на Градобор (Солунско).

6.0. В окончанията за първо лице единствено число минало несвършено време при глаголи от I и II спрежение от типа *търпях, въртях*

6.1. Широки гласни *ê, 'a*

Гласната *ê* в имперфектните окончания за 1 л., ед. ч. е регистрирана в Разложко: *вървѐх, предѐх, тръчѐх* (Горно Драглище). Тя е засвидетелствана и в някои гоцеделчевски диалекти (Добротино, Теплен) и в Североизточносолунско. Доста по-обширен в разглежданата преходна диалектна територия е ареалът на разпространение на гласната *'a*: *дръж'ах, ред'ах, тъч'ах*. Той обхваща Гоцеделчевско, Драмско, Сярско, части от Южнопетричко и Санданско (БДА 1975, к. № 36).

6.2. Тясна гласна *e*, застъпник на стб. џ в имперфектното окончание – *ex* се среща в част от диалектите в Разложко: *тръпѐх', тчѐх', лежѐх'* (Бачево, Белица) и в Петричко и Санданско: *разболѐх, вървѐх, седѐх, трѐх* (Хърсово).

7.0. След съгласни *ц, ц'*

Развоят **ѣ** > **а** след съгласни *ц, ц'* е най-ранно засвидетелстваната асимилационна промяна на ятовия вокал, която настъпва като *резултат от затвърдяването на съскавите съгласни (с, з, ц, s)*, които в старобългарски са били меки пред ятова гласна от дифтонгичен произход. В диалектите от преходната диалектна територия в разглежданата позиция стб. **ѣ** се застъпва *основно* от гласна **а**: *цал (ц'ал), цали (ц'али), цаф, цане, цалувам*.

8.0. Вертикални изоглосни снопове

В разгледаните в работата фонетични и фonomорфологични позиции, застъпниците на стб. **ѣ** оформят **множество разпокъсани вертикални изоглоси (всичките с единна посока юг – север)**, които са *от три типа* – **'а ~ е, ê ~ е, 'а ~ ê**: д'адо ~ дèдо, дèдо ~ дèдо, д'адо ~ дèдо; гр'ашна ~ грèшна, грèшна ~ грèшна, гр'ашна ~ грèшна; дв'а ~ две, двê ~ две, дв'а ~ двê; жив'ах ~ живèх, живèх ~ живèх, жив'ах ~ живèх; жив'а ~ живè, живè ~ живè, жив'а ~ живè; вьрт'ах ~ вьртèх, вьртèх ~ вьртèх, вьрт'ах ~ вьртèх; стойах ~ стоèх, стоèх ~ стоèх, стойах ~ стоèх.

Получените резултати позволяват да заключим, че **твърдението** на някои автори за **съществуването само на една единствена ятова изоглоса 'а ~ е** (Стойков 1962: 53; Младенов 1963: 297–306; Т.-Троева, Костова, Кяева 1999: 265–275) е **лишено от основание, защото** т. нар. „*основна*” и **непрекъснатата изоглоса е многократно прекъсвана и заменяна от другите две (ê ~ е, 'а ~ ê), също накъсани изоглоси, във всяка една от позициите**. Следователно, **сама по себе си, „основната” изоглоса 'а ~ е като цялостна изобщо не съществува, а има сборен характер и визира множество гласни (тесни и широки)**. Сборът от **всичките ятови изоглоси препотвърждава съществуването на обширен ареал (зона, пояс) (Кочев 1980 а: 297) в центъра на българското езиково землище (Солунско – Западноникополско), разположен между източния и западния ареал**. В тази централна част на българската езикова територия се разкрива поетапният преход от диалектен *Изток* към диалектен *Запад*.

Глава III

Други явления от вокално-консонантното взаимодействие и техните вертикални изоглоси

1.0. Преглас на етимологична гласна *a* < стб. *a*, *ja*

В диалектите от южната половина на ятовата изоглосна зона прегласът на *a* там, където се среща (Разложко, Гоцеделчевско, Сярско, Солунско), има неравномерен характер и бележи редица отклонения. Най-последователно, след **меки и шушкави съгласни**, независимо от вида на предходната сричка (твърда или мека), прегласът на *a* е проведен в **солунския говор** (след мека съгласна и след шушкави съгласни пред твърда и мека сричка): *йѐкъ*, *ж'ѐркѐм* *ч'ѐкъми*, *ч'ѐши*, *ш'ѐйкъ*, *ш'ѐр'ин*, *ж'ѐл'ин*. Гласната *a* не прехожда в преден вокал *ѐ* само в някои единични облици, по-често пред твърда сричка (*й̀̀луф*, *й̀̀слѐ*, *пул'̀̀анѐ*, *й̀̀ат*, *й̀̀ахнуѐм*, *ж'̀̀аба*) и по-рядко пред меки срички (*й̀̀авин*, *й̀̀агн'̀̀и// й̀̀егн'̀̀ѐ*) (Зарово).

На север този вид асимилационна промяна (*a* > *ѐ* или по-ново *e*) се осъществява в **разложките диалекти** (БДА 1975, к. № 38–42, ком.: 48–51). Прегласът се е реализирал след някои стари палатали: *л'*, *н'*, *р'*, които днес са затвърдели, след **шушкавите съгласни ш, ч** и по-ново **џ** (независимо от вида на предходната сричка): *чѐша*, *чѐкам*, *ѝѐстувѝчка*, *пуѝѐна*, *угладнѐл*, *ужаднѐл*, *крѐкам се* 'смея се'; *чѐши*, *запечѐтену*, *каракачѐне*, но и *ш̀̀арчи*, *й̀̀асли*, *пий̀̀ани*, *й̀̀адене* (под ударение пред твърда и пред мека сричка). По аналогия прегласът на гласна *a* е пренесен и след по-новата в български език съгласна **џ**, предимно в думи от чужд произход (ориентализми): *џавул* 'двол', *џаџиѐна*, *куџѐ* 'много', *уџѐк*. По-рядко срещана, в отделни думи, предимно в южните разложки диалекти (Кремен, Обидим, Филипово), е промяната на *a* в *ѐ* след консонант **ж**: *дрѝжѐва*, *дрѝжѐл'ѐ* (БДА 1975, ком.: 48–51).

В **Гоцеделчевско** прегласът на *a* се е осъществил след **шушкави съгласни ж, ч, ш**, основно пред **меки срички**: *жѐби*, *чѐшки*, *шѐпки// шарѐни*, *офч̀̀аре* (Господинци); *жѐби*, *чѐй*, *чѐши*, *чѐйник*, *шѐпки*, наред с *гр̀̀нч̀̀ар'*, *ш̀̀апки*, *закач'̀̀алки*, *офч̀̀аре*, *ч̀̀ашки*, *ш̀̀апки*, *ш̀̀арки* (Илинден). В северните гоцеделчевски диалекти (Добротино, Корница, Лъжница, Балдево, Господинци) и в част от

южните (Илинден, Теплен) *a* обикновено прехождат в *ê*-вокал, докато в останалите, по-често срещан е прегласът на *a* в по-ново *e* (БДА, 1975, к. № 42).

На юг **явлението *a > e*** е разпространено в **северните драмско-серски диалекти**, основно в **областта Мървашко** (Кърчово, Каракьой, Ново село, Търлис, Г. Броди, Фрашене, Зърнево, Дервешен, Карликьой и др.), както и в **Южносърско** (Караджово, Г. Камила, Комарян и др.) (Иванов 1977: 88–89, Иванов, БДА 1972, к. № 23–24, ком. 21–22). В тях той също ***e* непоследователно проведен** и бележи редица отклонения: *èslъ, ж'èлну, ж'èлнъ, ж'èлбъ* ‘мъка’, но и *ч'àsъ, ч'атàла, йàгуда, пийàнъ, ж'àба, ж'ар* и пр. *ж'àл'ъм, пàтлъж'àn'е, куч'àn'е, уфч'àр'ету йàр'етинки* ‘яренца’ и др. (след меки и шушкави съгласни пред меки срички или меки съгласни); *едè, тòета* ‘твоята’, *едът, ед'èте, ехц'è* (вън от ударение).

Диалектите в южната половина на ятовата изоглосна зона (Разложко, Гоцеделчевско, Сярско, Валовишко, Солунско) познават прегласа на гласна *a*. В тях той се е осъществил основно след шушкави съгласни *ж, ч, ш* и по-ново *и* (под и вън от ударение) и след някои меки консонанти. Зарегистрираната **лексиализация** в отделни облици като: *полèни, чèша, чèши, лèштовичка, полèна* и др., в говори, в които не се среща преглас на *a > e* (в Санданско, Петричко и в някои разложки и гоцеделчевски диалекти) **свидетелства за поетапното и плавно затихване** на явлението **на запад** и за преходното място на диалектите от изоглосния пояс.

В лингвогеографски план, се разкриват четири успоредни една на друга вертикални изоглоси (с посока юг – север): *полèни, полèни ~ пол'àна, жèби, жèби ~ жàби, чèши, чèши ~ чàши, офчèри, офèри ~ офчàри*. Всичките четири изофона започват в района около Солунско и Сярско и в посока север достигат до Никополско, преминавайки край ятовата изоглосна област. По-назапад в северната си част преминава изоглосата *чекам ~ чакам*, която започва не в района на Никополско (срв. с картата приложена у Стойков, вж. Стойков 2002: 86), а от Оряховско. След което, в посока юг (от Ботевградско до Източносолунско), тя преминава през центъра на ятовата изоглосна зона. Следователно в района Солунско – Никополско, **прегласът на гласна *a* след меки и шушкави съгласни** разкрива поредния сбор от изоглоси след ятовите снопове в централната част на българското езиково землище.

2.0. Вокална редуция

В разглежданата преходна езикова територия пълните или частичните вокални промени в границите на един и същи тембров клас засягат предимно отделни гласни, а не обхващат целия вокализъм, поради което явлението вокална редуция в тях има неравномерен характер. Редуцията на неударените широки гласни в южната част на ятовата изоглосна област е от два типа: 1) качествена (източна по тип) редуция на гласна *o* и частично в отделни говори на гласна *e*; 2) количествена, засягаща вокалите *e*, *a*, *o*. Най-последователно и обхватно е прокарана **качествената редуция при гласната *o***.

2.1. Редуция на гласната *e*

Тази темброва промяна се реализира в част от диалектите в Санданско, Сярско и Солунско. В някои сандански диалекти в неакцентуванa позиция са налице два алофона: полуредуцирана гласна *ɛ* (звук среден между *e* и *u*, но по-близък до гласна *e*) и качествено редуциран вокал *u*: *изѝци*, *питѝл*, *илѝк* (Хърсово, Г. Сушица, Капатово), *ѝтърва*, *ѝзик* (Раздол) (в абсолютно началословие); (средисловие в предударена и следударена позиция) *диѝцѝ*, *гирмѝнци*, *свитѝ*, *сисрѝ* ‘сестра’, *жинѝ* (Хърсово); *житвар*, *гувидар* (Капатово, Г. Сушица); *жетвар*, *гувѝдар* (Раздол); *кѝрин*, *мѝсиц*, *ѝмито*, *ѝагнито* (Хърсово), *бѝлин*, *глѝдин*, *дѝвит*, *дѝсит* (Капатово, Г. Сушица); *бѝлен*, *бѝден*, *глѝден*. (Раздол); (средисловие в предударена и следударена позиция). В **преобладаващата част от диалектите в Петричко** обаче **не се наблюдава промяна** в гласежа на гласна *e* в следударена позиция. Налице са облици като: *дѝвет*, *врѝме*, *ѝме*, *мѝсец*, *бѝлен*, *глѝден* и пр. (БДА 1975, к. № 16, 24, 25; Кочев 1980 б: 637)

В **разложките диалекти** (БДА 1975, к. № 16, 24) **неударено *e* не се редуцира**, независимо от нейната позиция спрямо ударението: *етрѝвата*, *едѝн* ‘един’, *децѝта*, *женѝ*, *мѝсечѝна*. В диалекта на Г. Драглище се наблюдават промени при неударената гласна *e* във вокативните форми в зависимост от интонацията на говорещия. Когато вокалът *не е* фонетично удължен, той *не се* променя: *Вѝне!*, *Рѝсте!*, *Тѝде!* и т. н. При емфатично удължаване обаче гласежът на неударената гласна *e* се разколебава. Появява се *ѝ*-образна рекурсия: *Вѝне̃!*, *Рѝсте̃!*, *Тѝде̃!* и др.

Непоследователно и с редица отклонения фонетичното явление редукция на гласна *e* се реализира в диалектите в Гоцеделчевско и Сярско.

В *гоцеделчевския говор по-често* вокалът *запазва непроменен своя гласеж (e)* или преминава от предна към диезна гласна от *Ə* (шва) тип – *'e* (*'ъ*): *бòл'ең, бòл'ън, бòлен, глòд'ең, глòд'ън, глòден, дèвет, дèв'ет, дèсет, дèсет, врèме, врèм'е* и т. н. (Кочев 1980 б: 628–629). Гласна *e* се е подложила на известни *количествени промени* само в отделни пунктове от говора. Качествената редукция *e→и* се среща по изключение *в отделни случаи, прдимно в предупредена позиция*: *гниздà, дицà, винчìла, литèло, винчèйат* (Теплен, Долен).

Също толкова пъстра е картината и в *Сярско*. В Западноваловицко вокалът остава непроменен: *врèме, мèсец, дèвет, дèсет, бòлен* и пр. Тембровата промяна на *e* в *e* или *и* се среща предимно в белишкия говор (в западно и южно Сярско), както и на север в областта Мървашко (Иванов, БДА 1972, к. № 9, 10, 19). Често срещано в мървашките диалекти е редуването на двата алофона (*e, и*) с палатален еров вокал, както в Гоцеделчевско. Качествено редуциране на *e < ъ, ѳ, ь* е засвидетелствано и в *солунските диалекти*, които се отличават със силна, източна по тип вокална редукция. В тях неударената гласна *e* напълно е изравнила гласежа си с *и*: *д'ит'è, вин'è, цвит'иш, пл'итò, силà, др'ибò, тимн'ица, п'èпил, бòл'ин*.

2.2. Редукция на гласна *a*

В южната половина на ятовата изоглосна зона неударената широката гласна *a* предимно се подлага на количествена редукция (*a→a*), в резултат на което възниква позиционен вариант *a*, по своя слухово-учленителен характер звук среден между *a* и *ъ*: *ареса̀х, арна̀йк, тавàне, гàлап, какòф, йаз̀ик, ба̀ба, вòда, по̀ртата, нугàта*. По-силната степен на редукция в тези диалекти е във връзка с ВКВ, чиято проява се отнася до въздействието някои консонанти в думата, които провокират стесняването на неударено *a* в гласна *ъ*. Най-често в сонорно обкръжение или в съседство с лабиали и гутурали, в петричките и драмско-серските диалекти се появява позиционен вариант *ъ*: *п̀н̀ица, р̀скòп̀м, в̀ик̀м, см̀ет̀м, к̀р̀в̀ар, б̀ъ̀ир, б̀ъл̀т̀ийа*. В най-силна степен и *най-последователно* редукцията на гласна *a→ъ* се реализира в солунските диалекти: *ба̀б̀ь, ра̀бу̀тъ, ст̀й̀г̀ь, ва̀п̀ц̀ьх, ч'̀а̀к̀м, зил'èнъ, ь̀прѝл', ь̀р̀су̀ьм, ь̀ш̀л̀ма̀ 'разсад'*.

2.3. Редукция на гласна *o*

На територията на говорите в южната част на ятовата изоглосна област поради средищното положение, което заемат между диалектния изток и запад, се реализира както източнобългарската (качествена по тип) редукция на неударено *o*→*y*, независимо от позицията в думата, така и полуредукционният процес на *o*→*o*. Ареалът на явлението *редукция на o*→*y* обхваща обширна територия – от Разложко, Гоцеделчевско, Драмско, Сярско, а на юг прониква до Солунско. Това е най-последователно проведената вокална редукция (почти без изключение във всички диалекти) и в най-пълна степен (настъпва качествено редуциране) .

2.3.1. Редукция на гласна *o*→*y*

В *разложкия говор* качествена редукция на задния, широк вокал *o* се открива във всяка позиция на думата: *увѐн'*, *ури́с*, *уце́к* (абсолютно началословие); *вуда̀та*, *ву̀лове*, *гуведàр*, *душѐл*, *ку̀тѐна*, *кòчуве*, *куза̀*, *кунѐц*, *пубара̀*, *свѐкур*, *са̀дуве*, *чувѐк* (в средисловие); *бѐту*, *да̀тѐку*, *дрѐвòту*, *мѐку*, *ма̀слу*, *òдѐру*, *п̀ну*, *пòпу*, *сòнл'у*, *ска̀пу*, *сѐну*, *ца̀лу* (в абсолютно краесловие).

Силната степен на качествената редукция на неударено *o* в Разложко проличава от факта, че явлението е налице дори и в **звателните форми**: *Ма̀ру!*, *Дѐшку!*, *дѐду!*, *ба̀бу!*, *шо̀лу!* ‘обръщение към дете’, *Невѐсту Штер'ану!* (Горно Драглище); *Пѐшу*, *Мару*, *Вѐру*, *Дòнку*, *ба̀бу*, *ма̀йку*, *ка̀ку* и т. н. (Банско) (Цонев 2008: 164). Когато обаче вокалът е емфатично удължен в зависимост от интонацията на говорещия, в диалекта на Горно Драглище той не се редуцира, но показва темброва промяна, която се изразява в появата на *y*-образна рекурсия: *Гòшòʸ!*, *Ма̀рòʸ!*, *Дѐшòʸ!*, *дѐдòʸ!*, *ба̀бòʸ!*, *Пѐшоʸ*. Употребата на дублетните форми *Ма̀рòʸ!* // *Ма̀ру!*, *Дѐшòʸ!* // *Дѐшу!* в този разложки диалект вероятно се е появила като резултат от *кръстосването* на общобългарските форми с нередуциран вокал *o* (*Маро*, *Яно*) и по-новите в диалекта с гласна *y* (*Гòшу!*, *Дѐшу!*, *дѐду!*).

Редукцията във вокативните форми е едно от по-редките явления в българската диалектна фонетика и в досегашните проучвания тя е отбелязана единствено в говора на село Черноморец (Бургаско) (Райнов 1972: 205–207).

С придвижването към говорите в *Гоцеделчевско*, *Драмско*, *Сярско* и *Солунско*, достигаем до *разколебаване на еднородността (тембъра)* на

непредния вокал *o* още **в позиция под ударение**, поради развиването на *у-*образна екскурсия (^ʸòку, ^ʸòфцѝ, ð ^ʸòр, к ^ʸòкѝл, к ^ʸòн'). Това от своя страна предполага по-нататъшните промени на звука в слаба позиция. В този смисъл, развоят на явлението ð → ^ʸò съвсем закономерно предопределя редуцирането на вокала *o* → *o//y* в позиция, в която той вече е извън стабилизиращия фактор ударение. Явлението редукция на ð (^ʸò) → *o//y* вън от ударение се открива във всяка позиция на думата – начало, среда край; в предударена и следударена позиция (БДА 1975, К. № 47, ком.: 55; Иванов 1977: 95–96; А.-Василева 1996: 124; В.-Хотева, Керемидчиева: 44).

2.3.2. Гутурализация (веларизация) и прелабиализация на *o*

Явлението *o* → *y* постепенно затихва на запад, като в *петричките диалекти* алофонът *y* е позиционно ограничен и е в тясна зависимост от консонантното обкръжение. Гласна *y* на мястото на неударено *o* (*гутòви, тòлку, упѝл'ува се, бужик'аф*) се среща в позиция след/пред гутуралите *к, г, х* и в съседство с лабиални съгласни.

2.3.3. Количествена редукция на *o* → *o*

Количествената редукция на гласна *o* (*овѝзен, о̀г̀л̀вник, нòк'òк', сòнл'ò бѝвол, в̀атòк, б̀л̀а̀гò, б̀р̀а̀шнò, д̀ѐдò*) е характерна за говорите в **Петричко** и **Санданско**. Тя се открива във всяка позиция на думата с изключение на завателната форма, в която има съвпадение с основния вариант на фонемата (*Гошо!, Ванго!, дедо! Бабо!*) (БДА 1975, к. № 47, Цанов 1993: 151). *Качествено редуциране* на вокала *o* в петричките диалекти е засвидетелствано в сравнително малко случаи: *усумдес̀е, уфч̀ар, уфц̀а̀, ун̀а̀, ун̀ò, уш̀ѐл, ур̀еш* (в началословие); *рунл̀иф, сунл̀иф, суд̀ерен, чур̀ан, суш̀иен* (в средисловие). В абсолютно краесловие се среща в не голям брой думи, обикновено след сонори (*р, л, н*) и по-рядко след други съгласни: *бил̀илу, буч̀алу, врет̀ену, кут̀илу, л̀есну, п̀еру, пл̀атну*.

Редукцията на неударените широки гласни е представена от сбора на следните вертикални изоглоси (с посока юг – север): *зел̀ен, зил̀ен ~ зел̀ен; сл̀ъ̀нце, сл̀ъ̀нци ~ сл̀ъ̀нце; а̀г̀не, а̀гни ~ а̀гни; с̀ь̀бота, с̀ь̀бута ~ с̀ь̀бота, г̀ър̀ло, г̀ър̀лу ~ г̀ър̀ло*, които отразяват географското разпространение на явлението в *средисловие* и в *краесловие*. В по-голямата си част изоглосните снопове, които оформят тези изофони, преминават през центъра на ятовта изоглосна област и

достигат до най-югозападните части на българското езиково землище (Воденско, Костурско, Корчанско), т. е. до района на „историческия” ятов изогlossen пояс (Кочев 1980 б: 299).

3.0. Лабиализация на предни гласни *e*, *и*

Лабиализацията на гласните *e*, *и* в диалектите от южната част на ятовата изоглосна област засяга и отделната дума. Тя е най-разпространена в драмско-серските диалекти. Гласна *e* в обкръжение на шушкави съгласни *ж*, *ш* или африкати *ч*, *ш* се лабиализира в следните облици: *тѐнџура*, *чџпкам* ‘чопля семки’// *чѐпкам* ‘чопля’ (Разложко) *п’ѐшт’ура*, *п’ѐнж’ура* (Гоцеделчевско); *чушм’а*, *ч’ошма*, *чурѐша*, *ч’ур’аша*, *ч’опкам*, *чџпкам*, *пѐнжюра*, *тѐнжюра*, *пѐштюра*, *пишт’умал’* (Драмско, Сярско), *чопкам* ‘чопля’, срв. *чѐпкам* ‘чопля вълна’, *г’ург’ѐф*, *лицумѐрка* (Мелнишко), *зал’упих*, *к’ул’уп’ур*, *чурм’е* ‘чеверме’, *чопкѐм* ‘кълва’, но и *чѐпкам* (Солунско).

Лабиализацията на гласна *и* под въздействието на предходните шушкави – *ж*, *ш*, *ч* и лабиални в отделни думи е често срещано явление в българските диалекти (Мирчев 1978: 137). В петричкия говор гласна *и* след шушкави съгласни и пред лабиали не се подлага на промени: *жиѐф*, *жир*, *жѝтен*, *жѝца*, *чѝсто*, *чѝчо*, *шѝшове*, *шѝло*, *ливѝда*, *нѝви* (Цанов 1993: 150). В Гоцеделчевските диалекти, включително чечките, както и в драмско-серските, промяната *и* > *у* е засвидетелствана в облици като: *ж’уѐф*, *ж’уѐвина*, *ч’уѐфлик*, *п’уп’ѐрка*, *с’урма̀х*, *пихл’у̀ван*, *ич’у̀мѐн’*, *ч’увѝйа*, *св’уркам*, *уч’у̀мѐн’*, *ж’уѐф*, *ч’ул’̀ак* < *чил’̀ак*, *ж’’̀от’* ‘живот’, *ут’у̀вам*, а в най-южните диалекти от зоната (солунските) *и* > *у* се открива в думите: *жуѐф* (*žuf*), *шушѐ*, *чумѐн’* ‘ечемик’, *чубѝк* ‘лула’, *ужсув’ѐйми*, *ут’у̀вѝт* (Małecki 1936: 135; В.-Хотева, Керемидчиева 2000: 45).

Лабиализацията на предните гласни *e*, *и* в диалектите от южната половина на ятовата изоглосна област, която е разпространена в отделни думи, очертава два снопа (с посока юг – север), включващи изоглосите **чешм̀а** ~ **чѝшм̀а**, **чушм̀а**, **цеп** ~ **цоп**; **жуѐф**, **жѝф** ~ **жиѐф**, **зал’у̀вам**, **залѝвам** ~ **залѝвам**, които във вертикална посока прминават през ятовата изоглосна област.

4.0. Дифтонгоидни гласни

Белег на силното взаимодействие между вокализма и консонантизма в югоизточните (рупски) диалекти е възникването на дифтонгоизирани гласни

(несъщински дифтонги). Появата им е свързана с акомодационните процеси. В резултат на тях гласните развиват глайдова екскурсия/рекурсия от друг тембър: $\overset{u}{e}$, $\overset{y}{o}$, $\overset{v}{a}$, $\overset{v}{u}$, т. е. появява се цяла „редица закрити гласни“ (Кочев 2010: 40).

4.1. Дифтонгоид $\overset{u}{e}$

Тембровата промяна на $e > \overset{u}{e}$, регистрирана основно в драмските и чечките диалекти, е свързана с развиването на $\overset{u}{e}$ -образна екскурсия, в резултат на което се реализира дифтонгоизираният вокал $\overset{u}{e}$. Неговата употреба не може да се определи като закономерност, защото е непоследователна в диалектите, в които се открива, а и не винаги е отбелязвана графично. Най-често $e > \overset{u}{e}$ се среща в началословие и по-рядко в средисловие в облици като $\overset{u}{e}$ търва, $\overset{u}{e}$ лен, $\overset{u}{e}$ сен, $\overset{u}{e}$ ла, $\overset{u}{e}$ дроту, $\overset{u}{e}$ ла, $\overset{u}{e}$ ш', $\overset{u}{e}$ з'еру. По-последователна употреба на дифтонгоидната гласна $\overset{u}{e}$ Й. Н. Иванов установява в речта на жителите на село Зърнево (Драмско) и в Зиляховско: $r\overset{u}{e}$ ка, $sn\overset{u}{e}$ к, $m\overset{u}{e}$ сто, $kr\overset{u}{e}$ кам, но и бела, леп, врѐв'а, голѐмо, мех (Иванов 1968: 47–48). Факултативно редуване на $\overset{u}{e}$ с гласна e или \acute{e} е разпространено и в диалектите в Чеч: $l'\overset{u}{e}$ п, $b'\overset{u}{e}$ л, $l'\overset{u}{e}$ ву, $l'\overset{u}{e}$ фа, $n'\overset{u}{e}$ куй, наред с $izm\acute{e}$ тнала, $n'\acute{e}$ шту, $l'\acute{e}$ ба (Туховища – Горна махала).

В отделни облици, но вече като самостоятелен звук, а не като глайдов призвук, *йотация на гласна е* се среща в Гоцеделчевско, в малки части от Южнопетричко, в Източносанданско, в Разложко: $\overset{u}{e}$ сен, $\overset{u}{e}$ дър, $\overset{u}{e}$ търва (Гоцеделчевско); $\overset{u}{e}$ ло, $\overset{u}{e}$ ла, $\overset{u}{e}$ дър, $\overset{u}{e}$ дри, $\overset{u}{e}$ фтин, $\overset{u}{e}$ син (Беласица, Габрене, Яково, Кърналово, Хърсово, Златолист в Петричко и Санданско) (БДА 1975, ком: 68-69); $\overset{u}{e}$ ла// \acute{e} ла, $ch\overset{u}{e}$ // $ch\overset{u}{e}$ (Г. Драглище, Разложко). Зарегистрираните единични облици в тези говори отразяват постепенното затихване на процеса, респ. на степента на действие на ВКВ, на запад в диалектите в Петричко, където гласна e не се подлага на промени: \acute{e} сен, \acute{e} дър, \acute{e} ж, $ko\acute{e}$ (Цанов 1993: 148).

4.2. Дифтонгоид $\overset{y}{o}$ и прелабиализация на гласна o

В говорите в Гоцеделчевско, Драмско и Солунско тембровата *еднородност* на непредния вокал o в акцентувана позиция също се разколебава, поради появата на екскурсия от друг тембър (глайдов елемент y) в границите на звука (Мирчев 1936: 25–30; Иванов 1970: 20–24; 1977: 94; Велчева, Бояджиев 1966: 49–58; В.-Хотева, Керемидчиева 2000: 43). В резултат на допълнителната лабиализация, на която се подлага ударено o в тези диалекти се развива в

дифтонгоизиран вокал ^уо. Наличието на глайдовия у-елемент е характерна особеност на западнорупските говори (Кочев 1978: 127–133). Развоят о > ^уо се среща в началословие, средисловие и по-рядко в абсолютен край на думата: ^уоблак, ^уоглаф, ^уоку, ^уофцъ, ^уодъ, ^уолув'е (в абсолютно началословие); *сир* ^уоп, *мл* ^уогу, *им* ^уоти, *м* ^уоми, *г* ^уолу, *к* ^уожъ, *б* ^уорна, *к* ^уокъл'е, *к* ^уой (в средисловие); *тък* ^уо, *заит* ^уо, *как* ^уо *наил* ^уо, *търкал* ^уо (в абсолютен край на думата).

5.0. Фонетично удължени и двойни гласни

5.1. Фонетично удължени гласни. Ударен квантитет

В българския език с термина *квантитет* обикновено се означава нефонологичното удължаване на ударените гласни. По произход той е по-късен и няма пряка връзка и приемственост със стария квантитет (Стойков 1967: 46).

В южната половина на ятовата изоглосна област удареният квантитет характеризира разложкия вокализъм (Кочев 1968: 437–439, 1988: 159–164). Най-изразителна е дължината на вокалите в говора на Банско. Квантитетът в банския диалект обхваща всички ударени гласни, независимо от произхода им < стб. ъ, ѡ, ѣ, ѧ, ѫ, Ѭ, ѭ, Ѯ, ѯ, Ѱ, ѱ, Ѳ, ѳ, Ѵ, ѵ, Ѷ, ѷ, Ѹ, ѹ, Ѻ, ѻ, Ѽ, ѽ, Ѿ, ѿ, Ѱ, ѱ, Ѳ, ѳ, Ѵ, ѵ, Ѷ, ѷ, Ѹ, ѹ, Ѻ, ѻ, Ѽ, ѽ, Ѿ, ѿ (Цонев 2008: 53–58). Явлението е регистрирано в множество случаи като:

- гласна *ѣ̃*: *дамацѣ̃ни, мѣ̃ку, ѣ̃ту, ѣ̃п, дѣ̃ду, бѣ̃т, снѣ̃к, гуѣ̃м, тѣ̃ч'у, нѣ̃нга*;
- гласна *ѡ̃*: *ѡ̃шта, дѡ̃вет, тѡ̃шка, чѡ̃ду, чѡ̃сту, дѡ̃н, тѡ̃вну, пѡ̃тка, кач'ѡ̃*;
- гласна *ѣ̃*: *субѣ̃ра, вузѣ̃ра, лажѣ̃ца, чѣ̃чу, чѣ̃сту, ѣ̃тър, пѣ̃е, зградѣ̃лу*;
- гласна *ѡ̃*: *децѡ̃та, рекѡ̃та, жѡ̃ба, мѡ̃ш, зѡ̃п, дѡ̃п, гѡ̃лап, вѡ̃шка, вѡ̃нка*;
- гласна *ѣ̃*: *пѣ̃ну, сѣ̃зи, вѣ̃к, вѣ̃на, сѣ̃нце, црѣ̃н, црѣ̃ква, црѣ̃ вл'ак, фѣ̃рѣ*;
- гласна *ѡ̃*: *кѡ̃зи, сѡ̃н', зѡ̃лва, петѡ̃к, четвратѡ̃к, вѡ̃веда, вѡ̃да, влакнѡ̃, кѡ̃й*;
- гласна *ѣ̃*: *ѣ̃тре, тѣ̃риш, требѣ̃ва, ѣ̃баф сѣ̃у мѣ̃а, дѣ̃е, глѣ̃и, гѣ̃де, ѣ̃тре*.

5.2. Двойни (недълги) гласни

Освен фонетично удължените гласни, в българските диалекти (предимно западните) се срещат и двойни (недълги) гласни, които се появяват, за да компенсират изпадането на консонанти в морфемните граници (*бѣ̃ѣме, спѡ̃ѣме, игрѡ̃ѣме*). За разлика от дългите гласни, които са *монолитен и неразкъсваем звук*, удвоените се състоят от два вокални елемента – първият е част от основата, а вторият, на друга морфема – окончанието (*спѡ̃- ѣ̃ме*) (Кошев 1970: 28–29).

Двойни гласни в диалектите от южната половина на изоглосната зона се появяват след изпадането на: 1) консонант *t* в окончанията за 3 л. мн. ч. сегашно време; 2) съгласна *x* в окончанията за 1 л. и 3 л. мн. ч. аорист и имперфект; 3) консонант *x* и други съгласни в думи като: *ма̀ала* ‘махала’, *сна̀а*, *ба̀а* ‘бълха’, *глу̀у* ‘глу̀хо’, *су̀у* ‘сухо’ (Разложко); *ба̀а* ‘баба’, *сна̀а*, *да̀ят* ‘дават’ (Кърналово).

Компенсационното удължаване на гласните на морфемния шев води и до тяхното соноризиране (неистинско) дифтонгизиране – *я̀, ѐ, ѓ̀*: *бѐеме*, *тидо̀о̀ме*, *искъ̀ра̀йме*, *пръ̀къ̀ра̀йме*, *съ̀бра̀йме*, *но̀сайме*, *мут̀а̀йме*, *зим̀а̀йме* (след изпадането на *-x* във формите за 1 л., мн. ч. аорист) (Марикостиново, Санданско). Фонетичното удължаване, както и удвояването и соноризирането на гласните в морфемната граница, е показател за от по-старо силно вокално-консонантно взаимодействие в диалектите от ятовия изоглосен пояс, което е действало и на фономорфологично ниво (Кочев 2010: 40).

6.0. Мекост на съгласните

6.1. Източнобългарски тип консонантизъм.

С източен тип консонантизъм, т. е. с развита мекостна корелация, се отличават диалектите в Гоцеделчевско, част от югоизточносанданските диалекти, които също са от западнорупски тип, говорите във Валовишко, Сярско, Драмско и Солунско. Броят на меките консонанти в отделните диалекти от южната част на ятовата изоглосна област варира. Най-общо той има следния вид: *б̀, в̀, г̀, д̀, д̀, (ц̀)⁷, s, s̀, (ж̀), з̀, й̀, к̀, л̀, м̀, н̀, п̀, р̀, с̀, т̀, ф̀, х̀, ц̀, (ч̀), (ш̀)* (вж. Иванов 1977: 114). Фонологичното противопоставяне по признака диезност ~ недиезност е отразено в опозиционни двойки от типа: *бас ~ б̀ас*, *па̀ли ~ п̀а̀ли*, *ма̀ха ~ м̀а̀ха*, *сва̀т а ~ св̀ат а*, *тайфъ̀ ~ каф̀а̀у ст̀ана ~ ст̀а̀на*, *коса ~ кос̀а*, *на̀шту ~ н̀а̀шту*, *пла̀на ~ пл̀а̀ни*, *гра̀да ~ гр̀а̀да*, *за̀йкъ̀ ~ з̀а̀ми*, *ѓ̀ода ~ ѓ̀од̀а* и т. н. (А.-Василева 1996: 226). С изключение на някои западносярски и валовишки говори, в които има засилена тенденция към затвърдяване на консонантизма предимно във фономорфологична позиция: *х̀ода*, *ку̀па*, *но̀са*,

⁷ Звукът *ц*, респ. и *ц̀* не е напълно развит в рупските диалекти. Употребата му е непоследователна и в доста случаи на негово място се явява *ж*, срв. *ж̀ум̀биши // ц̀ум̀биши* (по този въпрос вж. А.-Василева 1996: 225).

зал'уба и др., останалите диалекти **са съхранили** и **мекостта на шушкавите** съгласни **ж', ш' ч'**, във всяка позиция в думата (ч'ас, ч'ай, ч'ул'ак, ч'орба, коч', ш'айка, кош', ниш'ан', н'аш'ту, напр'еш', ж'абъ, ж'ар, държ'а, кòж'ата) (Маїскі 1936: 90–106; Мирчев 1932: 48; Иванов 1971: 235, 240, 1977: 115–117, А.-Василева 1996: 227). Както в старобългарски, шушкавите съгласни в тези диалекти са само меки – особеност, която свидетелства за архаичността на западнорупския ареал.

Друга черта на говорите е наличието на нефонологично **палатализирани съгласни** в позиция пред предни гласни: *п'еп'ел', м'ехъ, б'ер'е, с'елу, к'ер'емиди, къд'ифе, рънци'ет'ъ, зъв'ейн, зил'ин'илу, б'елим'е, м'ес'еу*. Този процес е резултат от силното вокално-консонантното взаимодействие, с което се отличават източнобългарските диалекти.

За всички диалекти от гоцеделчевско-драмско-серско-солункия ареал е характерна както стара, наследена **мекост на съгласните в краесловие**, която е възникнала в резултат на изпадането на краесловния **ь**, така и новопоявилата се такава в лексика от чужд произход (Кочев 1968 б: 447–461). Краесловната мекост на консонантите е засвидетелствана в думи като *зет', път', ден', кон', сапун', сол', пазар', овчар', фасул', мисир', тимел', стут', каун', , език'* (БДА, Иванов 1972, к. № 30, 31, 34, ком.: 22–23, 1977: 16; А.-Василева 1996: 228; В.-Хотева, Керемидчиева 2000: 56).

6.2. Западнобългарски тип консонантизъм

Като същински западнобългарски говори, по-голямата част от *петричките диалекти* са развили **автономен палатален ред**, който включва съгласните: **к'', г'', л'', н'', й**. Палаталите **к'', г'', л'', н''** се срещат във всяко положение в думата: началословие средисловие и абсолютно краесловие (**к''ос, к''умбè, дук''ан, зек'', пак''; г''авол, г''ол; л''уде, орл''ак, сòнл''о, бръшàл''ка, кокòл''ко, тел'', сол''; куйн''ар, кòн''о, кòрен''е, кон'', кòрен'', парамòн''**), основно пред непредни гласни (*а, о, у*) и по-рядко пред преден вокал *е* (*кòрен''е, дръжал''е, приятел''е*). Съгласната **й** се открива само във вокално обкръжение (*йас, йаре, бълтийа, ойда*). Самостоятелният палатален ред в Петричко е ясно очертан в диалекти като Яково, Драгуш, Сестрино, Ласкарево, Поленица и др. (Цанов 1993: 175).

6.3. Преходен тип консонантизъм, оформен от съгласните *т'* (*к'*), *д'* (*г'*), *л'*, *н'*, *й*

В говора на село Кърналово (Петричко) е налице палаталнен ред съгласни: *т'* (*к'*), *д'* (*г'*), *л'*, *н'*, *й*, но все още не напълно завършен, какъвто е той в северозпадните и централните български говори (Цанов 1993: 188). В говора, макар и по-рядко, се среща редуване на основните варианти на фонемите *к'*, *г'* от палаталния ред с факултативните *т'*, *д'*: *пàт'олпàк'о*, *купìт'ок//купìк'ок*, *зет'//зек'*; *д'ушèк//г'ушèк*, *д'ушлук//г'ушлук*. Съгласните *т'*, *д'* като остатъци, временно функционират като факултативни варианти на *к'*, *г'* (до пълното завършване на прехода *т'*, *д'* > *к'*, *г'*).

6.4. Палатален ред от преходен тип, оформен от съгласните *ч'* *ш'*, *ш'* (< *к'' г''*, *х''*), *л'*, *н'*

Подобно на диалекта на с. Кърналово, и разложкият говор се отличава с преходен тип консонантизъм. Палаталните съгласни *ч'* *ш'*, *ш'* в разложките диалекти са получени в резултат на допълнителна палатализация на веларите *к*, *г*, *х* и повтарят в най-ново време тези от първата старобългарска (*к*, *г*, *х* > *ч*, *ж*, *ш*) (Стойков 1962 б: 243–245, 1971: 375–380). Процесът е засвидетелстван в развитие: *г' → к' → ч'* (*зет' → зек' → зеч'*); *д'' → г'' → ц'* (*д''àвул → г''àвул → ц'àвул*); *х' → ш'* (*удìх' → удìш'*) и се променя под влияние на диалектния Изток. Консонантите *ч'* *ш'*, *ш'*, *л'*, *н'* на този етап са факултативни фонемни, които играят ролята на единици от палаталния ред *к''*, *г''*, *х''*, *й* и временно заемат тяхното място (Цонев 2008: 28, 119). Освен съгласните *ч'* *ш'*, *ш'*, *й*, в говора са налице и палатализираните съгласни *л'*, *н'*. От функционално гледище съгласните *л'*, *н'*, *ч'* *ш'*, *ш'*, *й* са фонемни от палаталния ред, но фонетично са по-близки до източнобългарските палатализирани консонанти. Като същински палатали с най-силно изразена мекост съгласните *ч''*, *л''*, *н''* се проявяват в позиция в абсолютно краесловие.

6.5. Мекостна корелация от неустойчив тип

В „преходните“ диалекти в Източносанданско – Хърсово, Златолист, Марикостиново, Кърналово и др., в които преобладават западнобългарските особености (Цанов 1993: 129–189), е налице мекостна корелация от съкратен

(неустойчив) тип, в която се включват част от съгласните, запазили или развили мекост основно пред широкия застъпник на стб. $\text{ʃ} > \text{ʔ}$. Междинните положения при изграждането на консонантизма в диалектите в Мелнишко са във връзка със специфичния развой на ятовия вокал в диалекта (наличие на вариантен изговор с две гласни $\text{ʔ}/\text{e} < \text{ʃ}$). В диалекта на Хърсово са регистрирани меки съгласни $\text{л}'$ (основно) и по-рядко ($\text{в}', \text{д}', \text{з}', \text{с}', \text{н}'$).

6.6. Вертикални изоглоси, отразяващи наличието или отсъствието на меки съгласни $\text{т}' (> \text{к}', \text{ч}')$, $\text{р}', \text{к}'$ в края думи като *зет, път, овчар, пазар, език, памук* и преход на меките съгласните $\text{т}', \text{д}' > \text{к}' (\text{ч}')$, $\text{з}' (\text{џ}')$

Във всички диалекти от южната половина на изоглосната област (с източен, западен или преходен тип консонантизъм) е налице краесловна мекост на консонантите. В лингвогеографски аспект явлението оформя сноп от четири вертикални изоглоси с посока юг – север: *пѣт' (ч') ~ път), зет' (ч') ~ зет), офчѣр' ~ офчѣр, езык' ~ езык*. Изоглосният сноп в южната си половина преминава през центъра на ятовата изоглосна област: Солунско, Валовишко, Сярсско, Южнопетричко, Санданско, Гоцеделчевско, Разложко, а на север, прониква значително в изтонобългарския ареал.

В разглежданата езикова територия явлението **преход на меките съгласните $\text{т}', \text{д}' > \text{к}' (\text{ч}')$, $\text{з}' (\text{џ}')$** е най-последователно прокарано в разложкия (чрез допълнителна палатализация) и в петричкия говор (БДА 1975, к. № 61, ком.: 63). Налице е **сбор от изофоните**: *брѣк'а, з'ѣвол ~ брѣт'а, д'ѣвол; гѣск'е, грѣзг'е ~ гѣсти, грѣзде*.

7.0. Соноризиране и изпадане на съгласна в

В западнорупския ареал (основно в мървашките диалекти) лабиоденталната съгласна в се подлага на чувствителни промени (Иванов 1977: 118; БДА 1972, к. № 73, 74). Тези изменения се отнасят до нейното **соноризиране**, т. е. до **билабиалното и учленение**: w или ѡ , с които тя влиза във факултативно редуване или до **елизия на съгласната**. Соноризирането (старо или ново) на в в български език е предпоставено и от произхода и артикулационно-акустично характеристика на съгласната: нейната билабиална

артикуляция в старобългарски *в* < стб. *ѡ* и съвременната ѝ акустична реализация, която я сближава със сонорите (Тилков 1983: 238–243).

Първият сонорен тип съгласна – билабиално *ѡ* < *ѡ*, се среща в началото и в средата на думата (пред непредни гласни) в *драмско-серските* диалекти, както и в *някои петрички* говори, в които обаче процесът е ограничен на фонеморфологично равнище и соноризацията се среща единствено в глаголната наставка *-увам (-овам)*: *ѡар*, *ѡарда*, *ѡода//уода*, *ѡърна*; *стаѡа*, *дуѡар//дуѡар*, *дърѡо*, *кърѡаф*, *ж'иѡот//ж'и'от*, *иѡор*, *ч'ер'аѡу*, *крѡуу//крѡу* (драмско-серски диалекти); *ѡуѡѡѡме*; *дърѡѡѡм*, *кѡѡѡѡѡм*, *дадуѡѡа* (Марикостиново, Кърналово).

Сонорната съгласна ѣ се открива в началословие пред съгласна и пред непредна гласна, в средисловие и в краесловие. Тя е разпространена в *драмско-серските диалекти*: *пуѣдѣлу*, *каф'аѣ*, *гѣздаѣ*, *диѣ*, *л'аѣ*, *праѣ*, *пърѣ*, *хубаѣ*, (Иванов 1977: 118–119; Антонова-Василева 1996: 223), в *солунското наречие*: *ѣиѣот* ‘живот’ (Малецки 1936: 135), *аѣуѣ*, *б'еѣбуѣ*, *хубѣѣ*, *Г'орѣгуѣд'ен'*, *здраѣѣ*, *др'еѣу//др'еѣу* (В.-Хотева, Керемидчиева 2000: 105, 107, 164...) и в *гоцелчевския говор*: *ѣда*, *ѣсак*, *ѣдѣник*, *ѣиѣот*, *иѣѡр*, *пиѣ* (Мирчев 1936: 51).

Появата на сонорните съгласни ѡ, ѣ < ѡ е свързана със силното вокално-консонантното взаимодействие в източнобългарските диалекти, водещо до „вокализирането на консонантизма” и „консонантизирането на вокализма”, в резултат, на което се появяват както сонорни гласни, така и сонорни съгласни – звукове, стоящи на границата между консонантите и вокалите (Кочев 1990: 491-495, 2010: 145). В гоцелчевско-драмско-сярско-солунските диалекти в редица случаи може да се стигне и до изпадане на консонанта в абсолютно началословие, средисловие и в консонантните съчетания *тѡ*, *дѡ*: *ѣме* ‘виме’, *ѣиѣник*, *ѣол*, *ѣода*, *ѣоз'ъ* ‘возя’, *как'о* ‘какво’; *зат'а*, *утѡри* ‘отвори’, *дор//д'ор*.

8. Явленията от вокално-консонантното взаимодействие като част от централнобългарската изоглосна област

8.1. Централнобългарският фонетичен изоглосен пояс

Централнобългарският фонетичен изоглосен пояс е оформен от разгледаните по-напред в работата изоглоси на явленията от ВКВ: 1) **ятѡв**

изогlossen пояс; 2) вертикален изогlossen пояс, отрязващи наличието или отсъствието на **преглас на етомологична гласна а**; 3) изогlossen вертикален сбор: *чѐкам ~ ч̀акам, чѐкам ~ ч̀ѐкам*, който отразява **вида на гласната** (тясна – *e* или широка – *é, 'a*) след **съгласна ч** в думата **чакам**; 4) вертикалните снопове: *зелѐн, зилѐн ~ зелѐн; слѣнце, слѣнци ~ слѣнце; а̀гне, а̀гни ~ а̀гни; съ̀бота, съ̀бута ~ съ̀бота; г̀рло, г̀рлу ~ г̀рло*, които имат репрезентативен характер за **явлението вокална редукция**; 5) **сбор от вертикалните изоглоси за лабиализацията на предните гласни е, и**; 6) вертикален изогlossen сноп за наличието или отсъствието на **краесловна мекост на съгласните**; 7) сбор от изофоните: *бр̀ак 'а, г '̀авол ~ бр̀ат 'а, д '̀авол; г̀дск 'е, г̀дзг 'е ~ г̀дсти, г̀дзде*, които са представителни за явлението **преход на съгласните т' (т'') > к' (ч'), к''; д' (д'') > д'' (г'', и'')**; 8) изоглосите *вол, вод̀а ~ ол (°ол), ода (°ода), двор ~ дор, твой ~ той*, **отразяващи запазването или изпадането на съгласната в** в началосовие и в консонантните съчетания *дв, тв*.

8.1.2. Други фонетични вертикални изоглоси

Наред с тези *осем вертикални изоглосни снопа*, лингвогеографските данни от БДА ОТ (2001) разкриват ареално противопоставяне между *Истока* и *Запада* и в редица други езикови особености с фонетичен характер: 1) вертикален сноп от изоглосите *д̀но ~ д̀но̀, ж̀не ~ ж̀нѐ*, отразяващ запазване или изпадане на гласната на мястото на старобългарските ерови вокали (ѣ, ѡ) в коренна сричка в думите *д̀но* (срв. стб. вѣздѣнѣ), *ж̀не* (срв. стб. жѣтн, жѣнѣ); 2) вертикална изоглоса с посока юг – север *зем̀й̀а, земн '̀а, земл '̀а ~ зем '̀а*, отразяваща наличие на епентетична съгласна (й, н', л') във формите на съществителното име *земя* < стб. зѣмѣа, зѣмѣа; 3) вертикална изоглоса с посока юг – север *внѣ̀тре, унѣ̀тре, нѣ̀тре ~ вѣ̀тре* за разпространението на форми със съгласна *н* в думата *вътре* < стб. вѣнѣтрь; 4) вертикална изоглоса с посока юг – север *бѣ̀нна ~ бѣ̀дна* за разпространението на консонантното съчетание *нн* на мястото на *дн* в думи като *бѣ̀дна, плад̀не* < стб. вѣдѣна, пладѣнѣ; 5) наличие или отсъствие на смесване на застъпниците на старобългарските носови гласни (ѡ, ѡ) след шушкави съгласни в думите *ж̀тва* (срв. стб. жѣтѡ), *шетам* (срв. стб. шѣтатн сѡ).

Явлението е представено от две изоглоси (*жѣ̀тва ~ жѣ̀тва, шѣ̀там ~ шѣ̀там*), които оформя средищен ареал в центъра на българската езикова територия

Проследяването на изоглосите, които преминават през централната част на българското езиково землище показва наличието на още седем изоглосни снопа (наред с ятовия) за явлението ВКВ (включващи различен брой изофони) и седем допълнителни фонетични изоглоси, всичките с единна посока (юг – север). Тези изоглоси преминават през центъра на българското езиково землище, т. е. през ятовата изоглосна област. ***Налице е централнобългарска фонетична изоглосна зона***, оформена от множество изоглоси, които отразяват противопоставянето между източния и западния ареал въз основа на различни езикови явления, характеризиращи отделните периоди на езика – старобългарски, среднобългарски и новобългарски.

8.2. Централнобългарският акцентен изоглосен пояс

По отношение на акцентологията диалектният *Изток* се разграничава от диалектния *Запад* по следните изотони: 1) вертикална изоглоса с посока юг – север, отразяваща вида на ударението – *окситонно (флективно) ~ парокситонно (коренно)* – в нечленуваните форми за множествено число на съществителното име *яйце – яйца*; 2) вертикален сноп от изоглоси (*гнездà, местà ~ гнѣзда, мѣста; селà ~ сѣла*), отразяващи ударението – *окситонно (флективно) ~ парокситонно (коренно)* – във формите за множествено число на съществителните имена от среден род от типа *гнездо, място, село – гнезда, места, села*; 3) вертикална изоглоса с посока юг – север тип *дървà ~ дърва*, отразяваща ударението – *окситонно (флективно) ~ парокситонно (коренно)* – във формата за множествено число на съществителното име *дърво – дърва*; 4) вертикален сноп *коленà, коленѐ ~ колѣна, колѣне; кол(е)нàта, кол(е)нѐте ~ колѣн(а)та, колѣн(е)те*, отразяващ ударението – *окситонно (флективно) ~ парокситонно (коренно)* – в нечленуваните и членуваните форми за множествено число на съществителното име *коляно – колена//колене; коляно-колелата//коленете*; 5) вертикална изоглоса с посока юг – север от типа *брегѣ̀т (брегѣ̀) ~ брегѣ̀т (брегѣ̀)*, отразяваща ударението – *окситонно (членноморфемно) ~ парокситонно (коренно)* – в членуваните форми за единствено число на едносрични съществителни имена от мъжки род като *бряг, град – брегѣ̀т (брега), градѣ̀т (града)*; 6) вертикална изоглоса с посока юг – север от типа *дойѣ̀т ~ дойѣ̀т*,

отразяваща ударението – *окситонно (флективно) ~ парокситонно (коренно)* – в двусрични форми за трето лице множествено число сегашно време на глаголи от II спрежение от типа *доя, кроя – доят, кроят*.

8.3. Централнобългарският лексикален изоглосен пояс

Между източнобългарското и западнобългарското наречие са регистрирани редица лексикални различия (вж. БДА 2001), които оформят следните вертикални изоглоси с посока юг – север: 1) вертикална изоглоса *косъм ~ влакно* за названията на *косъм*; 2) вертикална изоглоса *риза ~ кошуля*; 3) вертикална изоглоса *цървул ~ опинък* за названията на *цървул*; 4) вертикална изоглоса *харман ~ гумно* за названията на *място за вършитба*; 5) вертикална изоглоса *стан ~ разбой* за названията на *домашен тъкачен стан*; 6) вертикална изоглоса *мъниста (мониста) ~ синци* за названията за *мъниста*; 7) вертикална изоглоса *добитък ~ стока* за названията за *добитък*; 8) вертикална изоглоса *искам ~ сакам//шта* за названия на глаголи със значение ‘*искам*’; 9) вертикална изоглоса *късам ~ кина* за названия на глаголи със значение ‘*късам*’; 10) вертикална изоглоса *котка ~ мачка* за названията на ‘*котка*’; 11) вертикална изоглоса *кот//котак ~ мачок//марок* за названията на ‘*котарак*’.

Налице са **единадесет вертикални лексикални изоглоси**. Всичките, **преминаващи през южната половина на ятовата изоглосна област и оформящи централнобългарската лексикална изоглосна зона**.

9.0. Изводи:

В разглежданата езикова територия освен в развоя на стб. **ъ, ВКВ се проявява и чрез редица други явления**: 1) старинния преглас на *гласна а в ё* или по-ново *е* като резултат от въздействието на палаталната консонатна среда; 2) **вокалната редукция**, при която се откроява както качествено, така и количествено редуциране на гласните; 3) **гутурализацията и прелабиализацията** на *о > у*, провокирана от съседното консонантно обръжение на вокала; 4) **лабиализацията** на гласните *е, и* в отделни думи под въздействието на лабилани и шушкави съгласни; 5) появата на **дифтонгоизирани гласни** от типа *ʸо, ʷе* в резултат на акомодацията и силната степен на взаимодействие между гласни и съгласни; 6) наличието на **фонетично удължени вокали**; компенсационно **удвояване на гласни**, като последица от изпадането на някои

съгласни; 7) соноризирането на гласни и съгласни: *w, ǔ, ǎ, ǝ, ǿ*; 8) наличието на краесловна консонантна мекост: *път', зет', офчър', кон', сол', език', памук'*; 9) прехода на алвеолните съгласни *t', d'* в *k' (ч'), g' (џ')* в резултат на активните палатализационни процеси в някои диалекти; 10) палатализирането на консонантизма пред *предните* диезни гласни.

Във връзка с мекостта на съгласните на тази езикова територия се оформят три типа консонантизъм, които са резултат от различната степен на действие на ВКВ в източното и западното българско наречие. Тези три типа отразяват постепенния преход: от източен консонантизъм – с развита мекостна корелация, през „*преходен*”, отразяващ динамични процеси, които действат в момента, към западен – с автономен палатален ред съгласни.

В лингвогеографски план вертикалните изоглоси за явленията от ВКВ, оформят седем снопа, които преминават в района на ятовата зона. Във фонетично отношение се разкрива цяла централнобългарска изоглосна област, съставена от изофоните на ВКВ. Прегледът на изоглосите и на някои акцентни и лексикални езикови особености показва, че през централната езикова територия, около сноповете на ВКВ, преминават и редица други вертикални изоглоси на езикови особености от различен характер – фонетичен, акцентен, лексикален.

IV. Заключение

Проследяването на явленията от ВКВ и техните изоглоси в южната половина на ятовата изоглосна област, позволява да бъдат направени следните по-важни обобщения.

Във връзка със застъпниците на стб. ђ

1. В отделните диалекти от изоглосната зона в акцентуванa позиция в различните фонетични и фонеморфологични позиции – пред твърда съгласна или твърда сричка; пред мека съгласна или мека сричка; пред шушкави съгласни; в глаголните окончания за първо лице единствено число в аорист и в имперфект, трето лице единствено число в аорист – ятовата гласна се застъпва както от характерните за източнобългарските диалекти *широки гласни ('a, ê)*,

така и от по-тесния в сравнение с тях вокал – е, с който се отличават западнобългарските говори.

2. Наред с това, в резултат на все още *действащите активни процеси* в някои диалекти в *Разложко* и в *Санданско*, се разкриват и редица *вариантни положения* в развоя на стб. **Ѣ**. В тях развоят се осъществява в най-ново време и провокира появата на преходен (между източнoбългарския и западнoбългарския) тип вокализъм. Това положение отрежда специално място на говорите от южната половина на изоглосната област сред останалите български диалекти – източни и западни.

3. В лингвогеографски аспект рефлексите на ятовата гласна оформят обширна преходна територия, в чийто състав влизат *множество разпокъсани вертикални изоглоси*, които са от три типа: 'а ~ е, ê ~ е, 'а ~ ê: д'а̀до ~ дèдо, дè̀до ~ дè̀до, д'а̀до ~ дè̀до; гр'а̀шина ~ грèшина, грè̀шина ~ грè̀шина, гр'а̀шина ~ грè̀шина; дв'а ~ две, двè ~ две, дв'а ~ двè; жив'а̀х ~ живèх, живè̀х ~ живè̀х, жив'а̀х ~ живè̀х; жив'а̀ ~ живè, живè̀ ~ живè̀, жив'а̀ ~ живè̀; върт'а̀х ~ въртèх, въртè̀х ~ въртè̀х, върт'а̀х ~ въртè̀х; сто̀йа̀х ~ стоèх, стоè̀х ~ стоè̀х, сто̀йа̀х ~ стоè̀х. Сборът от ятовите изоглоси утвърждава тезата за ятовата изоглосна зона (пояс, ареал) (Кочев 1980 а: 297), която се простира в територията Западноникополско – Плевенско – Луковитско – Врачанско – Ботевградско – Пирдопско – Елинпелинско – Пазарджишко – Велинградско – Банско – Разложко – Гоцеделчевско – Санданско – Петричко – Валовишко – Сярско – Солунско, разположена между източния и западния ареал.

По отношение на другите явления от вокално-консонатното взаимодействие

Противопоставянията, които се оформят между диалектите от южната половина на ятовата изоглосна област във връзка с фонетико-фонологичните прояви на ВКВ (*наличие ~ отсъствие на преглас на етимологично а, наличие ~ отсъствие и степен на вокалната редукция, наличие ~ отсъствие на лабиализация на гласни, мекостна консонантна корелация ~ самостоятелен палатален ред съгласни, наличие ~ отсъствие на палатализирани съгласни*), както и някои междинни положения в развоя на консонантизма, типологизират

тези говори като „*преходни*”, „*междинни*” между източните и западните български диалекти *по отношение на степента на действие* на ВКВ.

В лингвогеографско отношение, възникналите противопоставяния между отделните диалекти, са резултат от **кръстосването на множеството изоглоси** на разгледаните фонетични явления. Тези изоглоси оформят още *седем вертикални снопа (с посока юг – север)*, наред с ятовия пояс:

1) **вертикален изоглосен пояс**, отрязващи наличието или отсъствието на **преглас на етомологична гласна а**, който включва изофоните: *йѐсли, йѐсли ~ йàсли (полѐни, полѐни ~ пол'àна); жѐби, жѐби ~ жàби; чѐши, чѐши ~ чàши; офчѐри, офѐри ~ офчàри*.

2) **изоглосен вертикален сбор**: *чѐкам ~ чàкам, чѐкам ~ чѐкам*, който отразява **вида на гласната** (тясна – е или широка – ê, 'а) след **съгласна ч** в думата **чакам**.

3) **вертикалните снопове**: *зелѐн, зилѐн ~ зелѐн; слѣнце, слѣнци ~ слѣнце; àгне, àгни ~ àгни; събота, събота ~ събота; гърло, гърлу ~ гърло* за **явлението вокална редукция**.

4) **сбор от вертикалните изоглоси**: *чешмà ~ чїшмà, чушмà; џеп ~ џоп; жуф ~ жиф; зал'увам ~ заливам*, който отрязва **лабиализацията на предните гласни е, и**.

5) **вертикален изоглосен снап** за наличието или отсъствието на **краесловна мекост на съгласните**: *път' (ч') ~ път; зет' (ч') ~ зет; офчàр' ~ офчàр; езїк' ~ езїк*.

6) **сбор от изофоните**: *брàк'а, г'àвол ~ брàт'а, д'àвол; гòск'е, грòзг'е ~ гòсти, грòзде*, които са представителни за явлението **преход** на съгласните **т' (т'') > к' (ч'), к''; ð' (ð'') > ð'' (г'', м')**.

7) **вертикалните изоглоси** *вол, водà ~ ол (ʎол), ода (ʎода)*: *двор ~ дор твой ~ той*, отразяващи **запазването или изпадането** на съгласната **в** в началословие и в консонантните съчетания *дв, тв*.

Констатирането и на редица други вертикални изоглоси с фонетичен, акцентен и лексикален характер (*жъ̀не ~ жнè, дъ̀но ~ днò; жъ̀тва ~ жèтва, шъ̀там ~ шèтами; земй̀а, земн'̀а, земл'̀а ~ зем'̀а; бѐнна ~ бèдна; внѐтре, унѐтре, нѐтре ~ вѐтре*); (*йай̀ца ~ йай̀ца, гнез̀да, мест̀а ~ гнèзда, м̀еста, брег̀ът (брег̀ъ) ~ брег̀ът (брег̀ъ), дой̀ът ~ д̀ой̀ът; сел̀а ~ с̀ела; дър̀ва ~ др̀ва; колен̀а, колен̀е ~ кол̀ена, кол̀ене; кол(е)̀ната, кол(е)̀нете ~ кол̀ен(а)̀та, кол̀ен(е)̀те*); (*кос̀ъм ~ влакно; риза ~ кошуля; цър̀вул ~ опин̀ък; харман ~ гумно; стан ~ разбой; късам ~ кина; м̀ниста (мониста) ~ син̀ци; искам ~ сакам//шта*) с единна посока юг – север, около изоглосите на ВКВ, позволява да заключим, че диалектите от южната половина на ятовия пояс са част от обширната транзитивна изоглосна зона (ареал, пояс) между двете големи български наречия – източно и западно. В тази централнобългарска изоглосна област се кръстосват диалектните граници (изоглосите) на явлението вокално-консонантно взаимодействие с множество други изофони, изотони и изолекси.

Част II

Атлас

В тази част на дисертационния труд за първи път в българската диалектология се представя лингвистичен атлас от изоглосен тип. Той включва 52 карти, включително и сборни карти (с изоглосни снопове), върху които са отразени вертикалните изоглоси с посока юг – север на резултатите от вокално-консонантното взаимодействие. Атласът на ВКВ е допълнен с още 22 карти, върху които са картографирани акцентни и лексикални изоглоси, за да се разкрие в детайли и на различни езикови равнища – фонетично, акцентно, лексикално, изоглосната делитба Изток – Запад на българския език. Наред с това, да се проследи и мястото на явленията от ВКВ в нея. Включването на тези карти разшири допълнително обхвата на атласа, като го превърна не само в атлас на ВКВ, но и на централнобългарската изоглосна област.

Исходна база за картографирането на изоглосите на отделните явления в него е корпусът от данни на БДА, ОТ. За основа се използва бланковата карта, приложена към ареалния атлас. Върху нея с различни цветове са нанесени вертикалните изоглоси с посока юг–север (или север–юг) на различни езикови

особености – изофони, изотони, изолекси, които преминават през централната част на българското езиково землище, т. е. през ятовата изоглосна област.

Библиография на цитираната в автореферата литература

- 1. Аванесов 1962:** Аванесов, Р. И. и др., Вопросы теории лингвистической географии. Москва, 1962.
- 2. Алексиев 1931:** Алексиев, Н. Разложкият говор. – В: Мак. прег., кн. № 1, София, 1931, с. 91–124.
- 3. Антонова-Василева 1996:** Антонова-Василева, Л. Фонетичната система на говора на село Волак, Драмско. – В: Лингвистични студии. МНИ. София, 1996, с. 197–229.
- 4. Антонова-Василева 2010:** Антонова-Василева, Л. Актуални данни за българските говори в Северна Гърция, 2010, с. 1–5 (прегледан на 06. 02. 2016). – В: <http://www.bulgari-istoria-2010.com/>.
- 5. Антонова-Василева, Митринов 2011:** Антонова-Василева, Л., Митринов, Г. Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско., БАН. София, 2011.
- 6. Ахманова 1966:** Ахманова, О. С., Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966.
- 7. БДА, Иванов 1972:** Иванов, Й. Н. Български диалектен атлас. Български говори в Егейска Македония. Т. I. Драмско, Сярско, Валовишко и Зиляховско. София, 1972.
- 8. БДА 1975:** Български диалектен атлас. Том. III. Югозападна България. София, 1975.
- 9. БДА – ОТ 2001:** Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексикология. София, 2001.
- 10. Вакарелска-Чобанска 2006:** Вакарелска-Чобанска, Д. Речник на говора на село Хърсово, Мелнишко. Благоевград, 2006.
- 11. Вачева-Хотева, Керемидчиева 2000:** Вачева-Хотева, М., Керемидчиева, С. Говорът на село Зарово Солунско. София, 2000.

- 12. Велчева, Бояджиев 1966:** Велчева, Б., Бояджиев, Т. Развойни тенденции във вокалната система на един южнородопски говор. – В: Ез. и лит., кн. № 2, София 1966, с. 49–58.
- 13. Иванов 1978:** Иванов, Й. Н. Българска диалектология. Христоматия”. Пловдив, 1978.
- 14. Иванов 1968:** Иванов, Й. Н. За йекавизма в Гоцеделчевско. – В: БЕ., кн. № 2, София, 1968, с. 47–52.
- 15. Иванов 1970 а:** Иванов, Й. Н. Екавски говорни огнища в крайния запад на югоизточната българска диалектна област. ИИБЕ, кн. № 19, София, 1971, с. 717–728.
- 16. Иванов 1970 б:** Иванов, Й. Н. Лабиализация на *o* в *ʲo*, *y* в някои западнорупски диалекти. – В: БЕ, кн. № 2–3, София, 1970, с. 201–204.
- 17. Иванов 1971:** Иванов, Й. Н. Към въпроса за палаталните съгласни в българските диалекти (мекост на *ж*, *ч*, *ш* и *шт*, *жд*). – В: БЕ, кн. № 2–3, София, 1971, с. 235–240.
- 18. Иванов 1979:** Иванов, Й. Н. Ятовият преглас в драмско-серските диалекти (с оглед на уточняването на ятовата граница в българските говори. – В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език., София, 1979, с. 172–176.
- 19. Иванов 1977:** Иванов, Й. Н. Български преселнически говори. – В: Трудове по българска диалектология. Т. 9. София, 1977.
- 20. Кочев 1968 а:** Кочев, Ив. Фонетични и фонологични промени на *ê* < *ѣ* в говори около ятовата граница. ИИБЕ, кн. № 16, София, 1968, с. 437–445.
- 21. Кочев 1980 а:** Кочев, Ив. Основното диалектно деление на българския език. – В: БЕ, кн. № 4, с. 295–304.
- 22. Кочев 1993/1994:** Кочев, Ив. Ятовата изоглосна област. – В: БЕ, София, 1993/1994, кн. № 1, с. 22–28.
- 23. Кочев 2005 б:** Кочев, Ив. За някои основни понятия в лингвогеографията (с оглед на членението на българския езиков Изток и Запад). – В: Мак. прегл., кн. № 3, София, 2005, с. 117–127.
- 24. Кочев 1978:** Кочев, Ив. Общославянско значение на някои фонетични явления в югоизточните български говори. – В: Славянска филология. Т XV, София, 1979, с. 127–133.

- 25. Кочев 1980 б:** Кочев, Ив. Характеристика на говорите (в Пиринския край). – В: сб. Пиринския край. Етнография, фолклорни и езикови проучвания, София, 1980, с. 625–647.
- 26. Кочев 1990:** Кочев, Ив. За сонорния тип фонологични системи. В: БЕ кн. № 6, София, 1999, с. 491–495.
- 27. Кочев 1982:** Кочев, Ив. Диалектната делитба на Пиринския край. – В: БЕ, кн. № 6, София, 1982, с. 488–493.
- 28. Кочев 2010:** Кочев, Ив. Българска фонология, София, 2010.
- 29. Кочев 1968 б:** О балканском характере мягких согласных в позиции конца слова в болгарском языке. *Astes du I congrès international des études balkaniques et sud-est europeenne.VI. Sofia*, 1968, с. 447–461.
- 30. Кочев: 1988:** Кочев, Ив. За ударения квантитет в българския език. – В: Слав. сб., София, 1988, с. 159–164.
- 31. Кочев 1986:** Кочев, Ив. Вокално-консонантното взаимодействие и основното диалектно членение на българския език. – В: БЕ, кн. № 3, София, 1986, с. 217–226.
- 32. Милетич 1905:** Милетич, Л. Източните български говори. – В: СБНУ, № 21, София, 1905, с. 1–102.
- 33. Милетич 1936:** Милетич, Л. Към речника на говора в селата Сухо и Висока (Солунско). – Мак. преглед, кн. № 3–4, София, 1936, с. 133–140.
- 34. Милетич 1989:** Милетич, Л. Източните български говори. София, 1989.
- 35. Мирчев 1978:** Мирчев, К. Историческа граматика. София, 1978.
- 36. Мирчев 1936:** Неврокопският говор. София, 1936.
- 37. Марузо 1960:** Марузо, Ж. Словарь лингвистических терминов (превод с французского). Москва, 1960.
- 38. Младенов 1963:** Младенов, М. Сл. Архаичен ятов изговор карай ятовата граница. – В: Слав. сб., София, 1963, с. 297–306.
- 39. Младенов 1980:** Младенов, М. Сл. Ятов изоглосен пояс!?. – В: Съпоставително езикознание, кн. № 4–5, София, 1980, с. 223–227.
- 40. Попстоилов 1979:** Попстоилов, А. Село Зарово, Солунско. Историко-фолклорно и езиковедско изследване. София, 1979.
- 41. Райнов 1972:** Райнов, В. Редукция на вокативните форми. – В: БЕ, кн. № 2–3, София, 1972, с. 205–207.

- 42. Сребранов 2007:** Сребранов, Р. Чечкият говор. София, 2007.
- 43. Стойков 1950: Стойков, Ст.** „Христоматия по българска диалектология”. София, 1950.
- 44. Стойков 1962, 2002:** Стойков, Ст. Българска диалектология. София, БАН, 1962, 2002.
- 45. Стойков 1963 а:** Стойков, Ст. Ятовият преглас в български език. В: БЕ, кн. № 4–5, София, 1963, с. 313–332.
- 46. Стойков 1971:** Стойков, Ст. Новая первая палатализация в болгарском языке (изменение согласных *к', г', в ч', и'* в разложском говоре), Москва, 1971.
- 47. Стойков 1965:** Стойков, Ст. Банатският говор. София, БАН, 1965.
- 48. Стоилов 2000:** А. Стоилов, А. Земеделска и животновъдна лексика от говорите по Средна Струма с народно тълкувание. Благоевград, 2000.
- 49. ТРХН 2007:** Терминологичен речник по хуманитарни науки. БАН. София, 2007.
- 50. Тетовска – Троева М., Костова, Т., Кяева, Е. 1999:** Тетовска – Троева, М., Костова, Т. Кяева, Е. Ятовият проблем и неговият лингвогеографски аспект. – В: Диалектология и лингвистична география, София, 1999, с. 265–290.
- 51. Тилков 1983:** Тилков, Д. Изследвания върху българския език (Функциониране на фонемата [в] в книжовния български език), София, 1983, с. 238–243.
- 52. Цанов 1993:** Цанов, Б. Фонологичната система на петричкия говор. – В: Проблеми на българския език в Македония. МНИ, София, 1993, с. 129 – 189
- 53. Цанов 1996:** Цанов, Б. Морфологичната система на петричкия говор. – В: Лингвистични студии. МНИ, София, с. 268 –324.
- 54. Цонев 1904:** Цонев, Б. Диалектни студии. Поправки и допълнения към Милетичевата книга *Das Ostbulgarische*. – В: СбНУ, № 20, София, 1904, 1–96.
- 55. Цонев 1901:** Цонев, Б. Увод в историята на българския език. София, 1901.
- 56. Цонев 1919:** Цонев, Б. История на българския език. Том. I–III. София, 1919.
- 57. Цонев 2008:** Цонев, Р. Говорът на град Банско, Благоевград, 2008.

- 68. Шклифов, Шклифова, 2003:** Шклифов, Б., Шклифова Е. Български диалектни текстове от Егейска Македония. София, БАН, 2003.
- 59. Kočev 1970:** Kočev, I. Akta sjezdu 1, VI mezinardni sjezd slavistu v Praze, 1968, Academia Praha, 1970, s. 28–29.
- 60. Małeckі 1934, 1936:** Małeckі, M. Dwie gwary macedońskie. Suche i Wysoka w Soluńskiem. Część I: Kraków, 1934; Część II: Słownik. Kraków, 1936.
- 61. Oblak 1896:** Oblak, V. Macedonische Studien. Die slavischen Dialekte des südlichen und nordwestlichen Macedoniens. Wien, 1896.

Справка за научните приноси в дисертацията

1. За първи път в изследването *в детайли – по селища и по райони, е очертан южният дял на ятовата изоглосна зона* така, както е очертана нейната северна половина от Л. Милетич и Б. Цонев.

2. За първи път в дисертационния труд се разкриват *спецификите на вокално-консонантното взаимодействие* във всички български диалекти от южната част на ятовата изоглосна област.

3. За първи път в българската диалектология чрез методите на лингвистичната география се представя *цялостно явлението вокално-консонантно взаимодействие*.

4. За първи път се представя *лингвистичен атлас от изоглосен тип* за българския език.

5. Въз основа на най-новите лингвогеографски данни за българския език в изследването е направен опит да се очертае *преходния изоглосен ареал* между българския диалектен Изток и българския диалектен Запад.

Публикации по темата на дисертацията

1. Вокално-консонантното взаимодействие в западнорупския говор на село Горно Драглище. – В: сборник *Традиционни филологически четения*. Благоевград, 2013, с. 172–182.

2. Темброва характеристика на редуцията в южната част на ятовата изоглосна зона (върху материал за редуция на гласната *o*). – В: *Докторантски сборник*. Благоевград, 2013, с. 110–121.

3. Изоглоси, оформени от застъпницитена стб. *џ* във фономорфологични позиции. – В: *Светлият път на словото*. Сборник с доклади от шестнадесетата национална конференция за студенти и докторанти. Пловдив, 2014, с. 58–66.

4. Ятовите изоглоси (в силна позиция). – В: сборник *Научни перспективи на съвременната българистика*. Будапеща, 2015, с. 295–301.

5. Вокалните прегласи в южната част на ятовата изоглосна област (върху материал от разложкия говор). – В: сборник *Научният еверест – мечта или реалност*. София, 2015, с. 13–18.

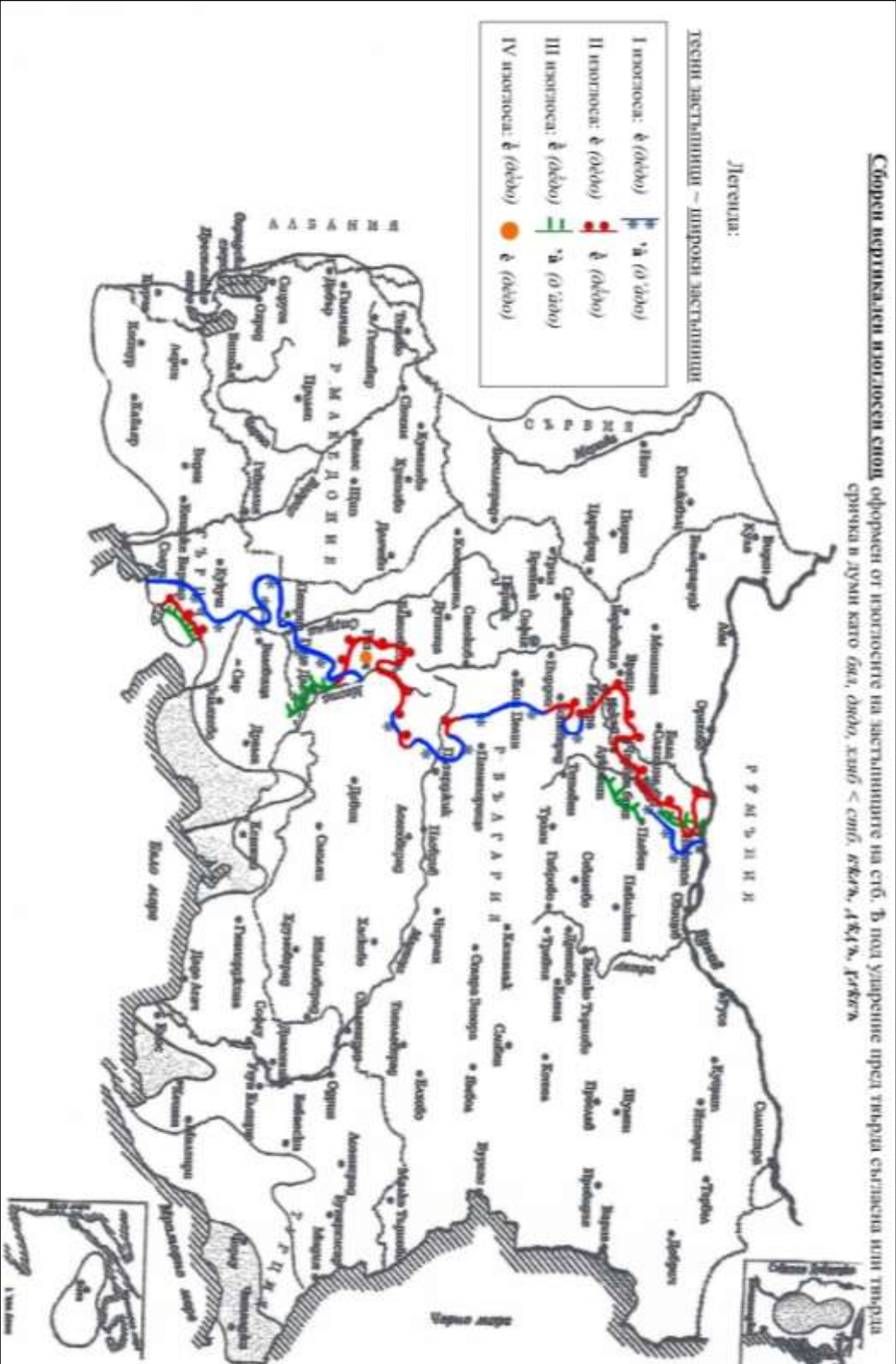
6. За така наречената „основна” ятова изоглоса?. – В: *Юбилеен сборник. Професор Иван Кочев – живот, отдаден на езикознанието*. София, 2016, с. 82–87.

Сборен медитеранен излюскесен стон – оформен от излюскесите на застълнините на стб. В под уларение пред твърда сгласна или твърда сречка в думи като *бед, оидо, хидб < стб, вкдч, джч, джч, гжч*.

Легенда:

Тесни застълнини – динрон застълнини

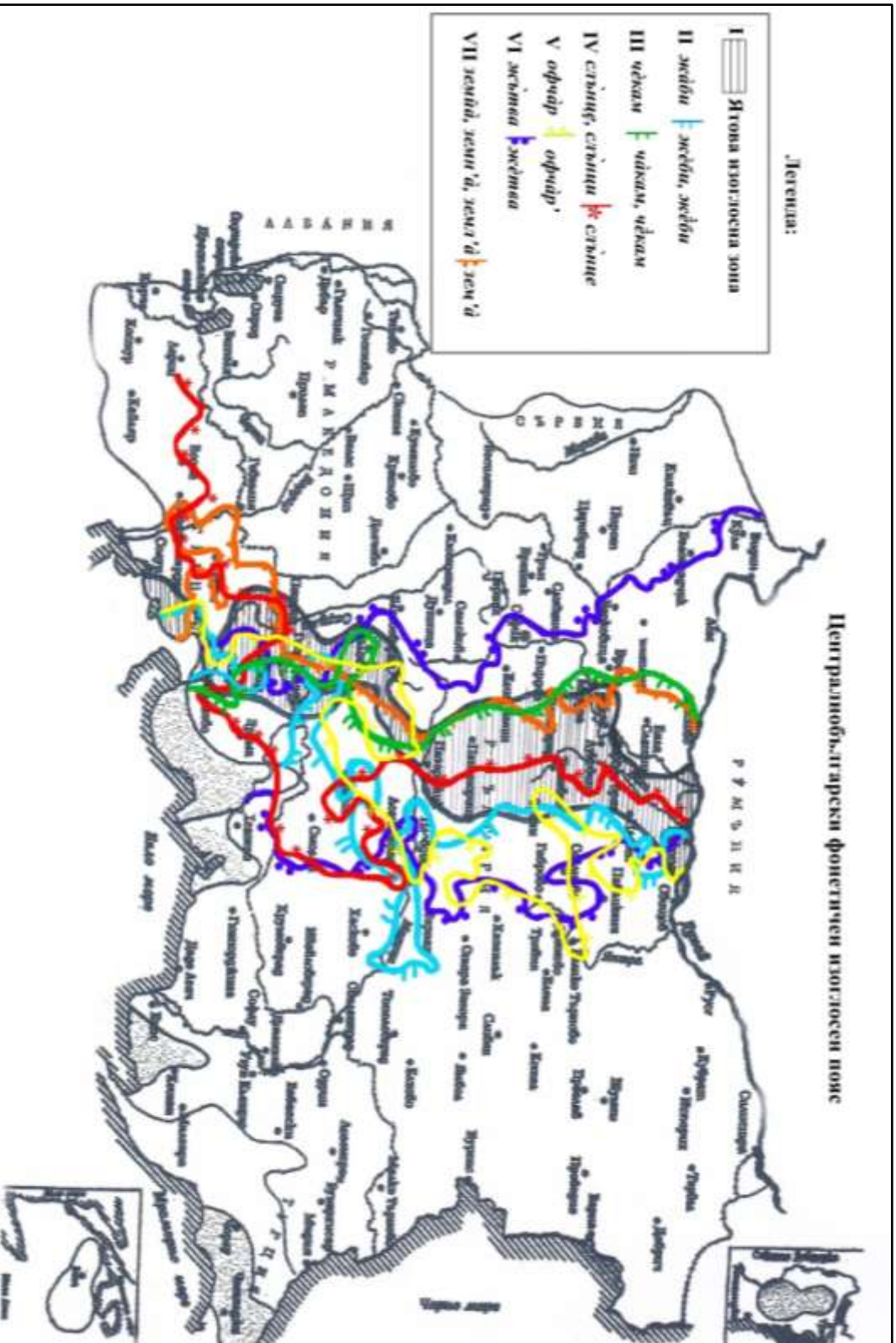
- I излюско: δ (oδo)
- II излюско: δ (oδo)
- III излюско: δ (oδo)
- IV излюско: δ (oδo)

Централнобългарски фонетичен изоглосен пояс

Легенда:

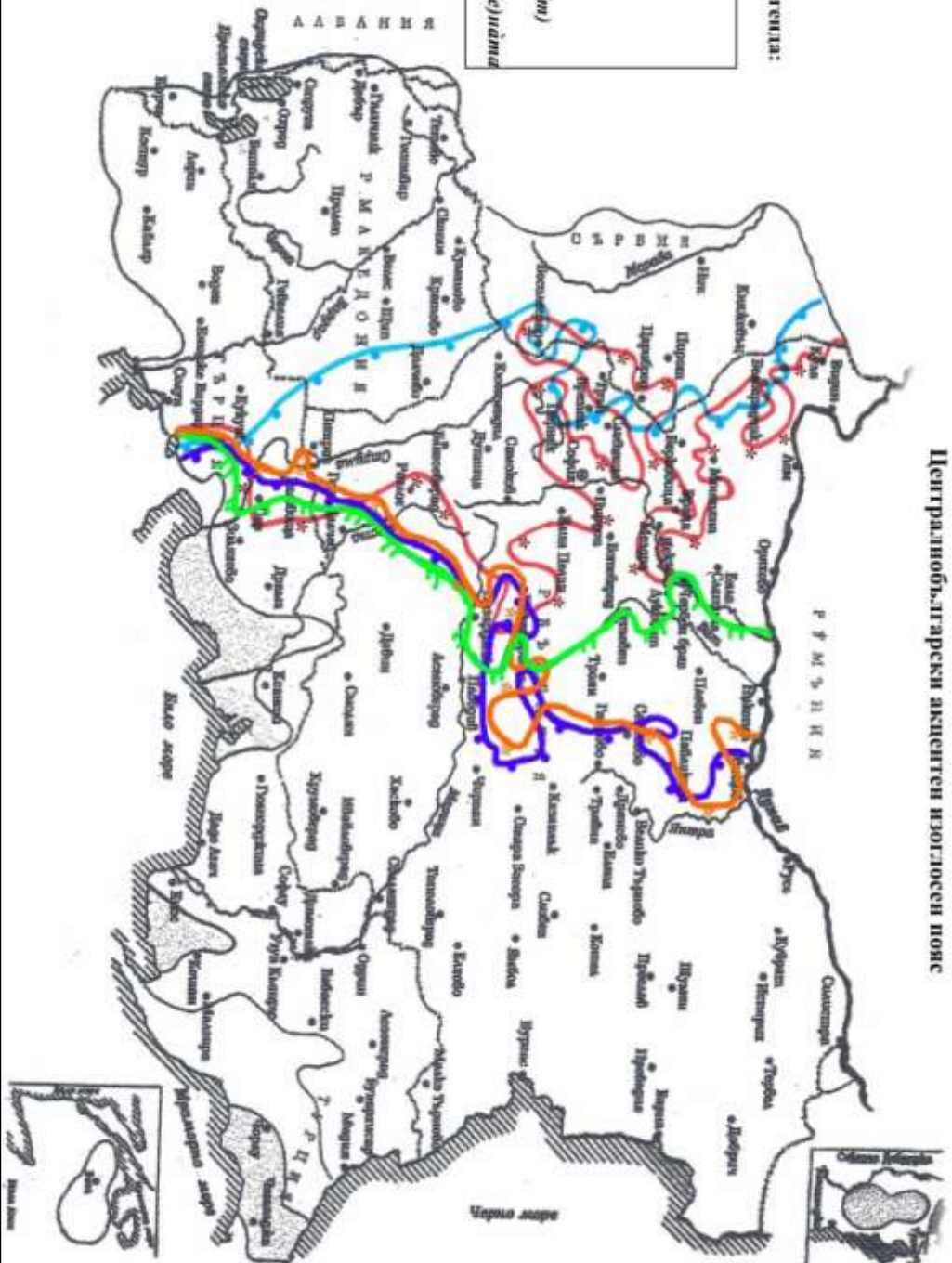
- I Ятона изоглосна зона
- II жѣби | жѣби, жѣви
- III чѣкам | чѣкам, чѣкам
- IV сѣдѣцъ, сѣдѣци | сѣдѣце
- V оръчѣр | оръчѣр'
- VI жѣтна | жѣтна
- VII жѣтѣй, жѣтѣ'и, жѣтѣ'и | жѣтѣ'и

Централнобългарски ядрен център изоглосен пояс

Легенда:

- I сѣта * сѣта
- II пайца — пайца
- III котѣна — котѣна
- IV брѣгъ(т) брѣгъ(т)
- V котѣн(а)тѣ — котѣн(а)тѣ

Централнобългарски лексикалген изюглосен нове

Легенда:

I разя	контуря
II иврелет	опинья
III косяк	влякно
IV харман	чумно
V стия	разбой
VI вар	кпреч
VII мянсия	синия

